

IX

OPERACIJE ZA KONAČNO OSLOBODENJE MAKEDONIJE, ZAPADNE SRBIJE, KOSOVA, METOHIJE, CRNE GORE, SANDŽAKA, ISTOČNE HERCEGOVINE I DALMACIJE

OSLOBODENJE MAKEDONIJE

Uspesi Narodnooslobodilačke vojske u prolećnoj ofanzivi protiv 5. bugarske armije snažno su odjeknuli u makedonskom narodu: njegova oslobodilačka borba postaje sve masovnija. Snage NOVJ kontrolišu u to vreme čitavu teritoriju Makedonije, osim stalnih garnizona i pojedinih uporišta duž komunikacija, koje pak često napadaju. Pored postojećih jedinica, ojačanih u prolećnoj ofanzivi, formirani su u istočnoj i centralnoj Makedoniji novi partizanski odredi,⁴²³ a 24. jula na Plačkovici je formirana 4. makedonska brigada.

Ocenivši opštu situaciju, posebno onu u Jugoslaviji i Bugarskoj, CK KP Makedonije i Glavni štab preduzeli su krajem jula niz mera vojnog i političkog karaktera. Teritorija Makedonije podeljena je na četiri operativne zone.⁴²⁴ Svaka zona imala je svoj štab. S obzirom na veliki priliv boraca, štabovima zona je naređeno da formiraju po dve divizije, samo u 4. zoni da bude jedna divizija. U svakom okružnom mestu obrazovati komandu područja s jednim bataljonom boraca, a u sreskom mestu — komandu mesta s četom boraca. Štabovima zona naređeno je takođe da jedinice sistematskim rušenjem komunikacija sprečavaju manevar okupatora i prodiranje na slobodnu teritoriju. Partijskoj organizaciji na terenu i u vojsci i narodnooslobodilačkim odborima data je direktiva da ubrzaju rad na izboru i slanju delegata za Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM).

⁴²³ veleški, Kruševački i Ohridsko-prespanski NOP odred.

⁴²⁴ Prva zona je obuhvatala teritoriju severoistočne, 2. zona jugozapadne, 3. zona jugoistočne Makedonije, a 4. zona teritoriju od demarkacione linije do jugoslovensko-albanske granice.

Kako su već bili za to sazreli svi uslovi, to je, posle završenih priprema, 2. avgusta 1944. u manastiru Sveti Prohor Pčinjski održano Prvo zasedanje ASNOM-a. Na njemu su predstavnici naroda proklamovali uključenje Makedonije u bratsku zajednicu jugoslovenskih naroda. Donete su i važne odluke o uvođenju makedonskog jezika kao državnog jezika, o obrazovanju Zakonodavne komisije, o organizaciji i radu narodnooslobodilačkih odbora, o obrazovanju Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina, i izglasana je Deklaracija o pravima građana.

Odmah posle zasedanja ASNOM-a sastao se Centralni komitet KP Makedonije da razmotri mere za sprovođenje odluka ASNOM-a. Na osnovu donetih zaključaka, CK je 4. avgusta uputio proglas makedonskom narodu pozivajući ga da pojača borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Odluke ASNOM-a, temeljene na odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, silno su odjeknule u makedonskom narodu. One su politički dotukle ne samo okupatora nego i pristalice Vanče Mihajlova, jer su se ovi poslednji, uzdajući se u svoje demagoške parole o nekoj samostalnoj Makedoniji, nadali da će, uz pomoć Nemaca, uzeti vlast u svoje ruke.⁴²⁵

Mere CK KP Makedonije i Glavnog štaba pokazale su se ubrzo kao pravilne. Odobravajući odluke Prvog zasedanja ASNOM-a, i odazivajući se pozivu CK od 4. avgusta, makedonski narod je listom pristupao narodnooslobodilačkoj borbi. Prvih dana avgusta formirane su 5, 6, 7. i 8. brigada, zatim 9. i 10. brigada, i najzad, 25. avgusta, u Seškovu, i 41. divizija NOVJ (sastava 2, 9. i 10. brigada) — prva divizija u Makedoniji. Istovremeno su formirane komande mesta i područja. One su odigrale ogromnu ulogu u snabdevanju jedinica, u čuvanju i kontroli slobodnih teritorija, u prihvatanju novog ljudstva za popunu jedinica NOVJ. Jedinice tih komandi, pored navedenih dužnosti, često su izvršavale i čisto borbene zadatke — ne samo u sklopu većih jedinica nego i samostalno. Sem toga, na osnovu uputstava ASNOM-a, pristupilo se organizaciji i učvršćenju narodne vlasti.

**Dejstva NOVJ do
kapitulacije
Bugarske**

U duhu naređenja Glavnog štaba Makedonije, u avgustu su jedinice NOVJ sistematski uništavale neprijateljske posade, objekte duž komunikacija i administrativni i policijski aparat koji se zadržao u nekim selima (skica br. 23).

⁴²⁵ Početkom septembra u Skoplje je došao Vančo Mihajlov da preuzme vlast od Bugara. Ali, obavešten od svojih doglavnika o situaciji u Makedoniji, on je odustao od te namere, i pored nastojanja Nemaca.

Da bi nekako popravio stanje svojih trupa i administrativnog aparata, okupator je tada počeo da priprema novu ofanzivu na sektoru Kumanovo — Kriva Palanka — Vranje. Za uspeh ove ofanzive, koja bi, pored ostalog, osigurala magistralu Solun — Beograd, bili su posebno zainteresovani Nemci, te su obećali i tri svoje divizije.⁴²⁰

Dovlačeći nove snage, bugarski okupator je u drugoj polovini avgusta pokušao da povрати neka svoja uporišta u rejonima Kumanovo — Kriva Palanka i Bosiljgrad — Vranje i na Plačkovici, da bi mu poslužila u planiranoj ofanzivi. Delovi bugarske 17. i 29. divizije preduzeli su napad ali su naišli na snažan otpor jedinica NOVJ. Naročito teške borbe vođene su od 14. do 17. avgusta na Plačkovici. U četvorodnevним borbama na Gotenu, Paruci, Liscu i Belom kamenu, 4. makedonska brigada razbila je i povratila u polazne garnizone delove bugarske 17. divizije. Iskoristivši zbunjenost okupatora, naročito njegovih razbijenih jedinica, ona je produžila ka Berovu, koje je, bez naročitog otpora, zauzela 28. avgusta, a 30-og i Vinicu. U ovom periodu snage 1. operativne zone (3. i 8. brigada i jedinice Kumanovske komande područja), zajedno sa delovima 22. srpske divizije, vršile su stalne napade na komunikaciju Kumanovo — Bujanovac — Vranje, a jedinice 2. operativne zone na komunikacije Bitolj — Prilep i Đevdelija — Veles, istovremeno napadajući i nemačke kolone koje su iz Grčke upućivane na jugoslovensko ratište.

Uspešna dejstva 1. makedonske i 1. kosovsko-metohijske brigade u zapadnoj Makedoniji, kao i velika slobodna teritorija na Karaormanu i ponovno zauzimanje Debra, 1. avgusta, u kome je učestvovala i 1. brigada 1. albanske divizije, jako su zabrinuli nemačku komandu na tom sektoru. Stoga je ona brzo i energično reagovala. Nemačka 297. divizija (iz sastava 21. armijskog korpusa), stacionirana u Albaniji, preduzela je 2. avgusta, zajedno sa balističkim snagama, ofanzivna dejstva na pravcu Debar — Karaorman. U desetodnevnim borbama oko Debra, u Malesiji i na Karaormanu jedinice NOVJ bile su potisnute od nadmoćnog neprijatelja i nabačene na Bistru. Smatrajući da je otklonila opasnost od daljih napada snaga NOVJ na komunikacije Kičevo — Ohrid i Kičevo — Debar, bar za izvesno vreme, nemačka 297. divizija postepeno se povukla u Albaniju, ostavljajući manje posade po gradovima. Ali, čim su se sredile, jedinice NOVJ otpočele su nove napade i do kraja avgusta uspele da povrate slobodnu teritoriju između Ohrida i Debra.

⁴²⁰ Do ofanzive, međutim, nije došlo. Trebalo je da počne krajem avgusta, ali se tada, posle kapitulacije Rumunije, situacija u Bugarskoj tako pogoršala da se samo očekivao dan kada će i ona kapitulirati.

U borbama od 1. do 22. avgusta jedinice NOVJ u Makedoniji, pored ozbiljnih ljudskih žrtava nanetih okupatoru, uništile su 5 tenkova, 20 kamiona, dvojna borna kola, 7 lokomotiva i 120 vagona i porušile 10 železničkih mostova. U istom periodu, po nekoliko puta, onesposobile su za rad železničke stanice Tabanovci, Bukarevac, Preševo i Bujanovac, zbog čega je saobraćaj na ovoj pruzi češće bio obustavljan.

Glavni štab Makedonije dobio je 22. avgusta direktivu od Vrhovnog štaba NOV i POJ: jedinice pod njegovom komandom, uz sadejstvo savezničke avijacije, treba da od 1. do 7. septembra ruše i onesposobljavaju za saobraćaj komunikacije Veles — Skoplje, Skoplje — Kičevo i Prilep — Veles, i na taj način ometaju prebacivanje nemačkih snaga iz Grčke na sever.

Proširivši ovu direktivu na čitavu teritoriju Makedonije, Glavni štab je potčinjenim jedinicama izdao sledeće naređenje: 41. divizija ruši komunikaciju Prilep — Veles i u pogodnom momentu napada i oslobađa Prilep; 5. brigada ruši komunikaciju Čaška — Veles; 1. makedonska i 1. kosovsko-metohijska brigada ruše prugu Gostivar — Kičevo; 3. brigada ruši prugu Skoplje — Veles; 11. i 12. brigada nastavljaju rušenje komunikacije Kumanovo — Vranje i Kumanovo — Kriva Palanka; 4. brigada i Plačkovički, Strumički i Maleševski odred dejstvuju na komunikacijama u dolini Bregalnice.

Uporedo sa dejstvom savezničke avijacije, koja je noću bombardovala važnije centre a danju napadala neprijateljske kolone i transporte, sve su jedinice pristupile izvršenju dobivenih zadataka. Železnička pruga i drum Prilep — Veles (preko Izvora) razrušeni su na više mesta i sve do oslobođenja onesposobljeni za transport, a mnogi objekti uništeni. Isto tako i pruga Kičevo — Struga, od Botuna do Izvora. Uništene su železničke stanice Mešešte i Pesočani. U ovim akcijama učestvovalo je i oko 1.000 seljaka ovoga kraja. U svojim daljim dejstvima, 1. brigada je 1. septembra zauzela Kičevo, ali ga je usled velikog pritiska neprijatelja istog dana napustila.⁴²⁷

Treća brigada se u to vreme prebacila s kumanovskog područja, preko Pčinje, u rejon Skoplja. Noću 29/30. avgusta ona je napala centralni zatvor u Idrizovu i oslobodila oko 300 političkih zatvorenika. Zatim se preko Vardara, južno od Dračeva, prebacila na veleški teren, odakle je napadala nemačke transporte i rušila prugu Veles — Skoplje. A 11.

⁴²⁷ Za to vreme je 1. kosovsko-metohijska brigada maršovala za Kosovo i Metohiju, ali se po naređenju Svetozara Vukmanovića Tempa ponovo, krajem avgusta, vratila na teritoriju Makedonije.

makedonska⁴²⁸ i 8. bujanovačka brigada napale su železničke stanice Bujanovac i Glišić (Karpoš) i uništile stanična postrojenja, prugu i zatečeni vozni park.

Pored dejstava na komunikacijama, jedinice NOVJ u Makedoniji napadale su i manje neprijateljske garnizone. Tako je 9. brigada 41. divizije, koja je dejstvovala na teritoriji Tikveša, 4. septembra, posle sedmočasovne borbe, prinudila na predaju 900 bugarskih vojnika 14. graničnog odseka u Krnjevu. Jedanaesta brigada, koja se posle napada na železničku stanicu Glišić prebacila ka Osogovu, napala je 5. septembra bugarski garnizon u Stracinu a 8. septembra oslobodila Kratovo. Prva kosovsko-metohijska brigada, prebacivši se 30. avgusta na teritoriju okupiranu od Bugara, napala je 6. septembra bugarski 10. granični odsek u Južnom Brodu, posle žestoke borbe odbacila neprijatelja i oslobodila varošicu.

Pojačanim dejstvom naših jedinica u avgustu i početkom septembra potpuno je dezorganizovana okupatorska vlast u Makedoniji. O preduzimanju nekih većih vojnih akcija od strane okupatora nije moglo biti ni govora. Krajem avgusta vojno-politički položaj Bugarske još više se pogoršao. Njenim granicama približavala se Crvena armija, a nemačka grupa armija »E« pripremala se na povlačenje iz Grčke. Stanje u Bugarskoj bilo je krajnje napeto. Pod rukovodstvom Otečestvenog fronta jačao je partizanski pokret, naročito u graničnom pojasu prema Jugoslaviji, svestrano pomagan od Komunističke partije Jugoslavije i jedinica NOVJ; a bugarske partizanske jedinice formirane na teritoriji Jugoslavije upućene su sada na svoju teritoriju.

U tako teškoj i bezizlaznoj situaciji bugarski vlastodršci, preko svoje vlade, objavljuju 25. avgusta »neutralnost« Bugarske. U isto vreme tajno upućuju svog delegata u Kairo radi povezivanja sa Anglo-Amerikancima, očekujući da uz njihovu podršku izbegnu bezuslovnu kapitulaciju. Da bi u svojim nastojanjima bila uverljivija, fašistička bugarska vlada 29. avgusta naređuje povlačenje 1. okupacionog korpusa iz Srbije i 7. divizije iz Grčke, ali ne i bugarske 5. armije i ogromnog administrativnog i policijskog aparata iz Makedonije, jer je ovu smatrala svojom pokrajinom i kao takvu je htela zadržati.

Pokušaj povezivanja sa zapadnim silama nije uspeo, pa je vlada Bagrjanova zamenjena vladom sa Muravjevom na čelu. Nova vlada je svojom deklaracijom potvrdila »neutralnost« Bugarske, dodajući da će prekinuti diplomatske odnose s Nemačkom ako se ova suprotstavi bugarskoj neutralnosti.

⁴²⁸ Sredinom septembra ta brigada se rasformirala a njeno ljudstvo je ušlo u sastav 3. makedonske brigade.

I ova deklaracija, kao i deklaracija prethodne vlade, bila je samo ustupak javnosti, a u stvari su i dalje održavani prijateljski odnosi s Nemačkom, čije će se snage⁴²⁹ tek uoči same kapitulacije Bugarske povući za Srbiju i Makedoniju, bez ičijeg ometanja.

Zbog takvog držanja bugarske vlade, Sovjetski Savez je 5. septembra objavio rat Bugarskoj. Da bi izbegla ratnu katastrofu, vlada Bugarske donosi 6. septembra odluku da objavi rat Nemačkoj, koju saopštava tek 8. septembra u 18 časova. Ali joj ni ovaj manevar nije uspeo. Pod pritiskom Crvene armije, Bugarska je 8/9. septembra kapitulirala, a na vlast je došla vlada Otečestvenog fronta.

Kapitulacija Bugarske i, posebno, objavljeni rat Nemačkoj stavili su bugarsku 5. armiju pred dilemu: ili bez odlaganja stati na stranu NOVJ — čiju je ponudu u tom smislu imala,⁴³⁰ kao i naređenje svoje vlade — ili se o sve to oglušiti i nastaviti saradnju s Nemcima. Odani fašizmu, komandanti jedinica bugarske 5. armije produžili su saradnju s Nemcima. Oni su generalu Šoerlenu (Scheuerlen), koji se nalazio u Skoplju,⁴³¹ objasnili da je objava rata Nemačkoj »simbolična«, te zato bugarske jedinice neće preduzimati nikakva dejstva protiv Nemaca, nego će se, predajući im garnizone, povući u Bugarsku.

Takvim držanjem oni su omogućili da malobrojne nemačke jedinice bez ikakvog napora posednu skoro sve gradove u Makedoniji i da razoružaju veći deo jedinica 5. armije. Tako je na putu Skoplje — Kumanovo razoružana 14. divizija, a u blizini Kumanova 29. divizija, koja se, napadana od 12. (preševske) brigade, probijala od Vranja za Kumanovo. Razoružane i potpuno dezorganizovane, ove divizije pokušale su da se pravcem Kumanovo — Kriva Palanka probiju za Bugarsku,⁴³¹ ali su ih istočno od Kumanova, pošto su njihovi komandanti opet odbili poziv na saradnju, jedinice NOVJ, uz pomoć mešnog stanovništva, potpuno razoružale i zatim poslale u Bugarsku.

⁴²⁹ Na bugarskoj teritoriji nalazilo se tada oko 15.000 nemačkih vojnika i oficira raznih službi i komandi (Voeni istoričeski zbornik br. 58, Sofija, 1946).

U duhu direktive Vrhovnog štaba NOVJ, krajem avgusta i početkom septembra 1944. jedinice NOVJ u Makedoniji pokušale su da pregovorima pridobiju na saradnju jedinice bugarske 5. armije.

⁴³¹ Komanda grupe armija »E« poslala je krajem avgusta 1944. u Skoplje generala Šoerlena da, u slučaju kapitulacije Bugarske, preuzme vlast u Makedoniji, zaposedne važnije komunikacijske čvorove, onespobiti bugarsku 5. armiju za akciju protiv Nemaca i rukovodi izvlačenjem grupe armija »E« kroz Makedoniju na sever.

⁴³² One su od Nemaca dobile nešto ličnog naoružanja za odbranu od NOVJ.

U Bitolju, 9. septembra ujutru, dva puka bugarske 15. divizije i njeni prištapski delovi napadnuti su od strane dva bataljona nemačke 279. divizije. Zbog izdajstva, otpor nije pružen ni ovde, te su Nemci zarobili i potpuno razoružali 5.500 vojnika i starešina. U pometnji koja je pri tom nastala, jedino su delovi 54. puka, 3. bataljon 55. puka i Inženjerijski bataljon Divizije izbegli potpuno razoružanje. Oni su s Peristera, gde su se prikupili, preduzeli odstupni marš preko Crne reke ka Kavadarcima, s jedinicama 12. i 13. graničnog odseka, koje su im se uz put priključile. U rejonu Kavadaraca, pošto su odbili saradnju, i oni su bili razoružani od tek formirane 11. brigade.

Iskoristivši nebudnost naših jedinica, a i odsustvo nemačkih snaga u rejonu Strumice i Štipa, bugarska 17. divizija, sa 56. pukom 14. divizije, koji je stigao iz Velesa, povukla se u Bugarsku.

Jedino je pilepski garnizon pristao na saradnju s jedinicama NOVJ.⁴³³ Do saradnje je došlo 9. septembra, posle dugih pregovora između Štaba 41. divizije NOVJ i komandanta tog garnizona. Ovaj komandant je izvukao svoje jedinice iz grada u priličnom neredu jer su bile napadnute od Nemaca,⁴³⁴ zatim ih je, pod zaštitom jedinica 41. divizije, sredio i uključio u napad na grad. Dobro podržana od bugarske artiljerije, 41. divizija, sa ojačanim bugarskim bataljonom, uspela je da do mraka 9. septembra oslobodi Prilep i odbaci Nemce ka Bitolju, nanevši im osetne gubitke. Ogromnu pomoć pružilo joj je stanovništvo Prilepa. Goneći Nemce ka Bitolju, 41. divizija, sa bugarskim jedinicama, izbila je 10. septembra na liniju Topolčani — Alinci — Kanatlarci, gde je, zbog jakih nemačkih protivnapada, prešla u odbranu.

Dok su se vodile borbe oko Prilepa, 4. makedonska brigada ušla je bez borbe u Strumicu, a jedinice komandi mesta ušle su u Berovo, Pehčevo i Carevo Selo.

Tako su jedinice bugarske 5. armije uglavnom bile razoružane od strane Nemaca, a samo delimično od strane NOVJ. Da su u Makedoniji postojale krupnije i brojnije naoružane jedinice NOVJ, uspesi prilikom kapitulacije Bugarske bili bi

⁴³³ U Prilepu su se prilikom kapitulacije Bugarske nalazili jedan bataljon 45. puka (dva bataljona ovog puka upućena su jula 1944. pod komandu 29. divizije), dva divizionar artiljerije 15. artiljerijskog puka i delovi 10. graničnog odseka.

⁴³⁴ U toku pregovora, noću 8/9. septembra, postignuta je saglasnost da se 9. septembra u 14 časova izvrši zajednički napad na Nemce u Prilepu. Obavešteni o tome, Nemci su ujutru iznenada izvršili artiljerijski prepad na kasarne i Bugarima naneli gubitke od oko 150 mrtvih i ranjenih, izazvavši priličnu pometnju u njihovim redovima.

bez sumnje mnogo veći. S druge strane, da se bugarska 5. armija odazvala pozivu jedinica NOVJ i naređenju svoje nove vlade, grupa armija »E« bila bi dovedena u vrlo tešku situaciju, a toga su se Nemci naročito bojali.⁴³⁵

Sada, posle kapitulacije Bugarske i njene 5. armije, situacija u Makedoniji znatno se izmenila. Umesto bugarskih trupa došle su nemačke. One su imale zadatak da, uz pomoć balista, po svaku cenu sačuvaju važnije raskrsnice puteva na magistrali Solun — Skoplje — Niš do pristizanja prednjih delova grupe armija »E«. U to vreme gradovi Prilep, Kruševo, Južni Brod, Kavadarci, Strumica, Berovo, Pehčevo i Carevo Selo bili su u rukama NOVJ.

Na oslobođenom području Makedonije razvila se velika politička aktivnost partijskih organizacija i narodne vlasti (konferencije, zborovi, mitinzi, razni proglosti). Mnogi narodnooslobodilački odbori, dotad ilegalni, naročito po selima, otpočeli su da rade normalno. Pristupilo se uspostavljanju administracije i sređivanju ekonomskog stanja po opštinama i srezovima. Sem toga, zahvaljujući velikom prilivu novih boraca, kao i zaplenjenom naoružanju, formirane su nove brigade i divizije: u toku kapitulacije Bugarske i neposredno posle toga formirane su 11, 12, 13, 14. i 15. makedonska brigada, a sredinom septembra — 42, 48, 49. i 50. divizija NOVJ.

Nemački plan za povlačenje grupe armija »E«

Razvoj situacije na istočnom frontu, a posebno na Balkanu, prinudio je nemačku Vrhovnu komandu oružanih snaga da početkom septembra odobri grupi armija »E« povlačenje iz Grčke na sever. U sastavu te grupe armija nalazila su se tri armijska korpusa (22, 68. i 91), dve samostalne više komande⁴³⁰ (svaka od po dve divizije), oko 35—40 samostalnih bataljona i 100 obalskih baterija. Ukupna jačina ovih jedinica, prema približnoj proceni, iznosila je oko 350.000 suvozemne vojske, oko 50.000 vazduhoplovaca i 30—40.000 pripadnika mornarice. Na početku povlačenja, pod komandu grupe armija »E« stavljen je i 21. armijski brdski korpus, koji se nalazio u Albaniji. Zadatak ove grupe bio je da što pre uspostavi vezu sa armijskom grupom »Felber« u Srbiji.

Komanda grupe armija »E« odredila je sledeće komunikacije za povlačenje kroz Makedoniju: Solun — Dojran —

⁴³⁵ Arhiv VII, k. 70, br. reg. 3/1.

⁴³⁰ Komanda Istočnog Jegeja i Komanda posade Krita — i jedna i druga u rangu komande korpusa.

Strumicu — Štip — Skoplje, Solun — Đevđelija — Veles — Skoplje, Lerin — Bitolj — Prilep — Veles — Skoplje. Prema zamisli komandanta grupe armija »E«, generlpukovnika Lera, treba da se glavne snage povlače Moravsko-vargarskom dolinom. Komunikacijom Lješ — Skadar — Podgorica — Nikšić povlačio bi se 21. armijski korpus.

Da bi ostvarila ovu zamisao, obezbedila svoj desni bok od eventualnog napada sovjetskih i bugarskih trupa i pojačala nemačke snage u istočnoj Makedoniji, Komanda grupe armija »E« uputila je početkom septembra 11. vazduhoplovno-poljsku diviziju pravcem Solun — Đevđelija — Veles, a sredinom toga meseca 22. pešadijsku diviziju pravcem Dojran — Strumica — Štip. Glavni zadatak ovih jedinica bio je da grupnim posedanjem važnijih objekata na jugoslovensko-bugarskoj granici i držanjem gradova u dubini zatvore pravce koji iz Bugarske izvode u dolinu Vardara i Južne Morave.

Borbe s nemačkim Jednovremeno sa pregrupisavanjem prednjim delovima snaga u Grčkoj za predstojeće povlačenje, Komanda grupe armija »E«, pojačavajući postojeće snage u Makedoniji, težila je da prednjim delovima odbaci jedinice NOVJ sa glavnih komunikacija i na taj način obezbedi glavnini što povoljnije uslove za povlačenje. U tome je ona svestrano pomagana od oko 8.000 balista naoružanih modernim pešadijskim naoružanjem.

S obzirom na jačinu, raspored i namere Nemaca, Glavni štab Makedonije naredio je potčinjenim jedinicama da iznenadnim dejstvima duž komunikacija i odbranom raskrsnica puteva usporavaju pokrete nemačkih jedinica. Posebnu pažnju je poklonio komunikacijama Bitolj — Prilep — Veles, Đevđelija — Veles i Dojran — Strumica — Štip — Veles, naročito onoj prvoj. Zatim je, 10. septembra, radi pojačanja odbrane Prilepa, na liniju Topolčane — Alinci — Kanatlarci prebacio 5-tu Kruševsku i 1. kosovsko-metohijsku brigadu, a 7. brigadu zadržao na komunikaciji Bitolj — Resan. Desetu brigadu 41. divizije, dotada na položajima kod Prilepa, uputio je u rejon Kavadaraca da brani ovo mesto zajedno s 9. brigadom, koja se odranije tamo nalazila (skica br. 24).

S druge strane, da bi poboljšali situaciju u rejonu Bitolj — Prilep i ovladali komunikacijom Bitolj — Prilep — Veles, Nemci su 11. septembra prešli u napad na gore pomenute položaje. Stalno pojačavani svežim snagama i tehnikom, oni su, i pored velikih gubitaka, 14. septembra zauzeli Cepigovo i dominantne visove istočno od njega: Oslanjajući se na ove-

objekte, borbene grupe »Gulman« i »Pabst«⁴³⁷ i jedan bataljon 4. SS motorizovane policijske divizije produžili su, 15. septembra ujutru, napade na položaje naših jedinica. Pod pritiskom brojno i tehnički nadmoćnih neprijateljskih snaga, jedinice NOVJ, s jedinicama otečestvenofrontovske bugarske vojske, noću 16/17. septembra povukle su se na liniju Mažučište — Varoš — Selce, gde su pristupile organizovanju neposredne odbrane Prilepa. Međutim, bez dovoljno municije i teškog naoružanja, one nisu mogle da odole nemačkim snagama, pa su se 19. septembra povukle na prisadsko-pletvarske prevoje. Organizujući odbranu na njima, snage NOVJ i bugarske vojske i dalje su zatvarale komunikacije Prilep — Izvor — Veles i Prilep — Gradsko — Veles.

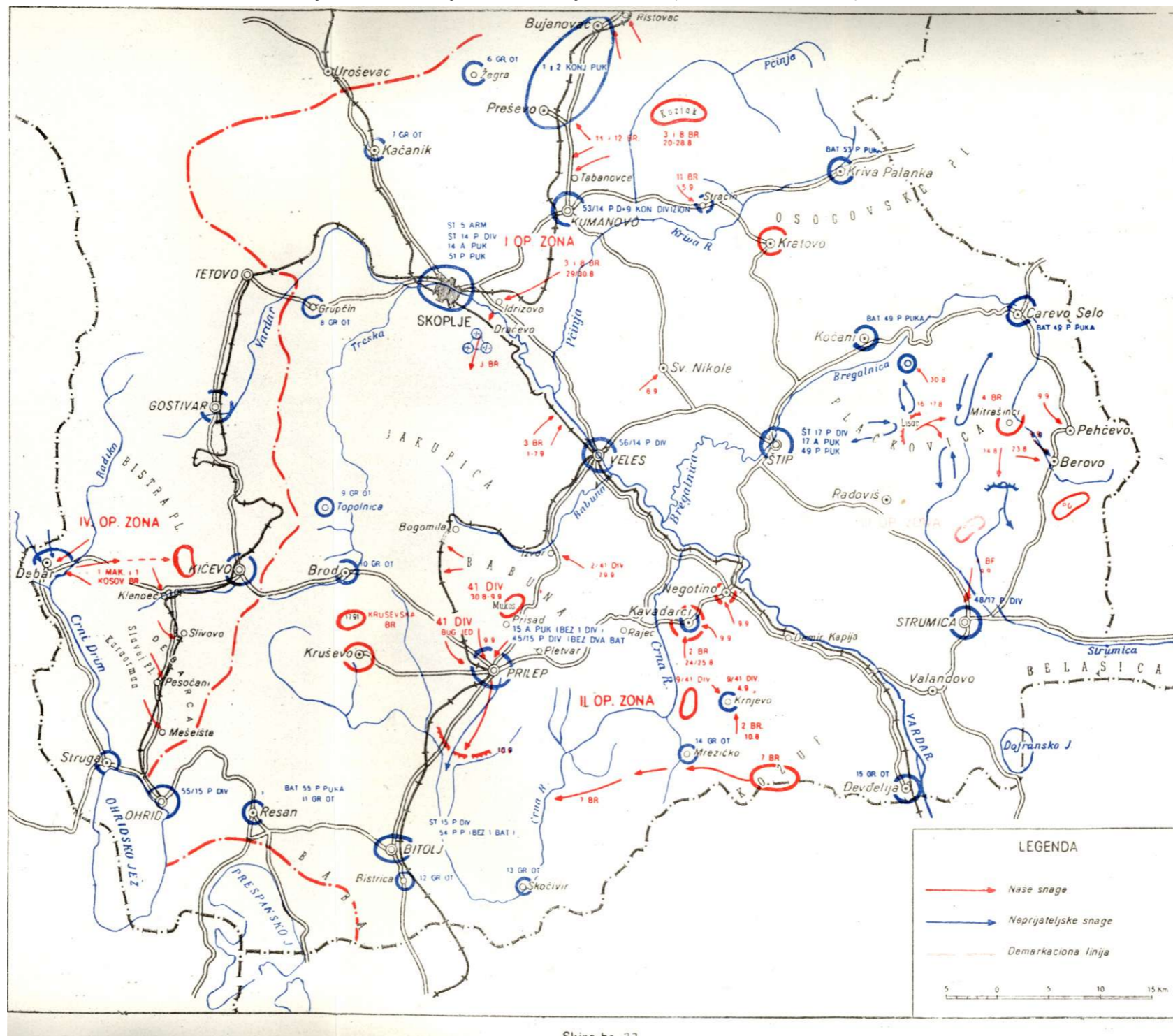
Za to vreme pristizala je iz Grčke, komunikacijom Đevđelija — Veles, nemačka 11. vazduhoplovno-poljska divizija, ometana od 9. i 10. brigade 41. divizije. Po naređenju generala Šojerlena, s obzirom na nepovoljan razvoj situacije u rejonu Prilepa, 22. lovački puk i jedan artiljerijski divizion orijentisani su 16. septembra preko Kavadaraca ka Prilepu radi sadejstva sa snagama koje su nastupale od Bitolja. Istovremeno je ojačani 21. lovački puk upućen preko Stipa ka Carevom Selu radi zatvaranja bregalničkog pravca. Ostale snage 11. vazduhoplovno-poljske divizije upućene su preko Stipa i Kumanova ka Kočanima i Krivoj Palanci radi zatvaranja bregalničkog i krivorečkog pravca, to je bio i osnovni zadatak ove divizije.

Nastupajući ka Prilepu, prednji delovi 22. lovačkog puka naišli su 16. septembra u rejonu Kavadaraca na snažan otpor 9. i 10. brigade 41. divizije. Uvodeći u borbu glavninu i četu tenkova, ovaj nemački puk je 17. septembra pred veče ovladao Kavadarcima i Drenovačkom klisurom, i time stvorio povoljne uslove za nastupanje ka Prilepu i za sadejstvo s nemačkim snagama koje su nastupale od Bitolja. Iz rejona Kavadaraca 9. brigada je upućena na komunikaciju Đevđelija — Veles a 10. brigada na komunikaciju Prilep — Veles.

Pošto su sredili svoje jedinice, Nemci su 20. septembra ujutru, jednovremeno iz Kavadaraca i Prilepa, otpočeli nastupanje ka Pletvaru, težeći da što pre oslobode komunikaciju Prilep — Pletvar. Odbranu pletvarskog prevoja organizovali su delovi bugarskih jedinica u jačini jednog bataljona. Kako su bili demoralisani još za vreme odstupnih borbi oko Prilepa, Bugari su se 20. septembra bez ičijeg odobrenja povukli ka

⁴³⁷ Grupu »Gulman« sačinjavali su dva bataljona i jedan artiljerijski divizion a grupu »Pabst« dva ojačana bataljona i jedan artiljerijski divizion.

DEJSTVA U MAKEDONIJI DO KAPITULACIJE BUGARSKE (14. AVGUST-9-SEPTEMBAR)

Belovodici, ne sačekavši napad Nemaca, pa je 22. lovački puk mogao da zaposedne pletvarske prevoje i da se spoji sa snagama koje su nastupale sa pravca Prilepa. Oslanjajući se na ove prevoje, Nemci su 21. septembra prešli u napad na prisadske prevoje. U dvodnevnim borbama oni su uspeli da svojim stalno pojačanim snagama odbace naše jedinice sa prisadskih prevoja, da ih nabace na Mukös i da se, svojim jakim snagama, probiju za Veles, ostavljajući posade u Bitolju, Prilepu, Pletvaru i Gradskom.

Krajem septembra, intervencijom 5. i 10. brigade u rejonu Smiljevaca i 3. brigade 42. divizije u rejonu Orizari — Busilci, komunikacija Prilep — Izvor — Veles ponovo je stavljena pod kontrolu jedinica⁷NOVJ. Komunikacija Prilep — Gradsko — Veles ostala je i dalje u rukama Nemaca, koji su je, i pored stalnih napada naših snaga, iskorišćavali tokom čitavog svog povlačenja.

Za vreme ovih borbi 7. brigada i Bitoljski i Kruševski partizanski odredi napadali su nemačke kolone na komunikaciji Ohrid — Resan — Bitolj. Zahvaljujući pogodnosti terena i svestranoj pomoći stanovništva ovog kraja, oni su uspešno dejstvovali za čitavo vreme nemačkog povlačenja.

U nastojanju da što pre zatvore operacijske pravce koji iz Bugarske izvode u dolinu Vardara, nemačke 11. i 22. divizija naišle su u istočnoj Makedoniji na otpor tek formirane 50. divizije NOVJ. Ova je, uz pomoć jedinica komandi mesta, držala Strumicu, Berovo i Pehčevo; njene dve brigade (13. i 14) kontrolisale su komunikaciju Stip — Kočane. Kako su težili da što pre ovladaju komunikacijom Dojran — Strumica — Stip, Nemci su 18. septembra otpočeli napad na Strumicu u kojoj su se nalazili 4. brigada 50. divizije i jedinice Komande mesta. Napadnuta prednjim delovima 22. pešadijske divizije sa pravca Valandova, a sa pravca Stipa motorizovanim bataljonom 21. lovačkog puka, 4. brigada se s jedinicama Komande mesta, uz osetne gubitke, povukla 19. septembra na Ogražden. Pošto je sredio svoje jedinice, Stab 4. brigade se povezoao sa bugarskim 48. pešadijskim pukom i 2. konjičkom brigadom⁴³⁸ i s njima se sporazumeo o zajedničkim dejstvima. Na osnovu ovog sporazuma, 21. septembra je napadnuta Strumica i sutradan oslobođena. Nemci su se povukli ka Valandovu. Da bi povratio Strumicu, Stab 22. divizije 26. septembra ujutru uvodi u borbu 16. grenadirski puk i 122. tenkovski bataljon, a nešto kasnije, po delovima, i 65. puk. Pod pritiskom ovih jedinica, bugarski 48. pešadijski puk i 2. konjička brigada napustili su

⁴³⁸ Posle kapitulacije Bugarske te jedinice su se zadržale na graničnoj liniji u rejonu Novog Sela.

položaje, ne obavestivši o tome 4. brigadu, i u neredu se povukli ka jugoslovensko-bugarskoj granici.⁴³⁹ Prepuštena samoj sebi, 4. brigada se probila kroz već stvoreni obruč, uz gubitke od 18 mrtvih i 28 ranjenih, i povukla severno od Strumice, u rejon Nova Mala.

Posle ovladavanja Strumicom, učvrstivši se u tom rejonu, Štab 22. divizije uputio je 16. puk pravcem Berovo — Carevo Selo, a 3. bataljon 65. puka ka bugarskoj granici istočno od Novog Sela.

Nastupajući ka Berovu, 16. puk ojačan 122. tenkovskim bataljonom i jednim divizionom artiljerije, naišao je na otpor jedinica NOVJ. U borbama od 1. do 5. oktobra Berovo je dvaput prelazilo iz ruke u ruku, i tek 5. oktobra Nemci su ga konačno zauzeli. Posle dvodnevnog nastupanja, delovi ovog puka spojili su se s jedinicama 21. lovačkog puka koje su se nalazile u Carevom Selu.

Zauzimanjem Strumice, Berova, Pehčeva i Carevog Sela, nemačka 22. divizija ovladala je komunikacijom Dojran — Strumica — Štip — Skoplje i do 14. oktobra zatvorila bregalnički i strumički pravac. U isto vreme njene jedinice smenile su 21. lovački puk 11. divizije koji se dotada nalazio na prostoru Kočane — Carevo Selo.⁴⁴⁰

Za vreme borbi oko Strumice, 13. i 14. brigada 50. divizije napadale su 21. lovački puk koji je komunikacijom Štip — Kočane nastupao ka Carevom Selu. Pošto joj pokušaj, noću 21/22. septembra, da zauzmu Kočane nije uspeo, 14. brigada se povukla ka Zrnovcu, gde se spojila sa 13. brigadom iste divizije i zajedno s njom 24. septembra napala Štip. Zbog slabe koordinacije i jakog nemačkog otpora, ni ovaj napad nije uspeo. Posle toga su se brigade ponovo orijentisale na komunikaciju Veles — Štip — Kočane, ometajući saobraćaj i snabdevanje neprijatelja. Samo od 25. do 30. septembra pruga Štip — Kočane razrušena je na oko 30 mesta.

Dok su jedinice 41, 49. i 50. divizije vodile borbe sa prednjim delovima grupe armija »E«, 42. divizija u rejonu Skoplja i 48. divizija u rejonu Kičevo — Debar vodile su svakodnevne borbe protiv balista i manjih nemačkih delova.

U rejonu Preševo — Bujanovac Preševska, Bujanovačka⁴⁴¹ i Gnjilanska brigada vodile su svakodnevne borbe protiv balista i Nemaca. Od 19. do 25. septembra Preševo i

⁴³⁹ Tek kod Novog Sela zadržao se 48. puk, a 2. konjička brigada nije se zaustavila sve do Petriča.

⁴⁴⁰ Upućen je u rejon Kumanova.

⁴⁴¹ U pojedinim dokumentima iz toga vremena te dve brigade se nazivaju 8. i 12. preševskom brigadom.

Bujanovac prelazili su nekoliko puta iz ruke u ruku. Svi napori jedinica NOVJ da se zadrže u tim gradovima ostali su bez uspeha. Krajem septembra od Bujanovačke i Preševske brigade formirana je 16. brigada i upućena na jugozapadne padine Skopske Crne gore radi napada na nemačke kolone koje su se povlačile Kačaničkom klisurom na sever, gde je dejstvovala sve do oslobođenja.

Zbog velikog priliva novih boraca, Glavni štab Makedonije doneo je krajem septembra odluku da u što kraćem roku organizaciono učvrsti postojeće jedinice i formira nove, veće, koje bi bile sposobne za predstojeće operacije protiv glavnine grupe armija »E«. U vezi s tim formirane su sredinom oktobra Kumanovska divizija (16, 17. i 18. brigada) i 51. divizija (4, 20, 21. i Artiljerijska brigada), a zatim 15. korpus (41, 48. i 49. divizija), 16. korpus (42. i Kumanovska divizija) i Bregalničko-strumički korpus (50. i 51. divizija). Odmah po formiranju, sve ove jedinice upućene su da dejstvuju duž komunikacija, gde su ostale do početka operacija za konačno oslobođenje Makedonije. Česti iznenadni noćni napadi na nemačke kolone vršeni su naročito na komunikacijama Đevdelija — Veles — Skoplje — Kačanik i Resan — Bitolj — Prilep — Veles.

Početkom oktobra vođene su teške borbe s nemačkom 104. lovačkom divizijom, koja se, kao prethodnica 22. armijskog korpusa, povlačila pravcem Resan — Bitolj — Prilep — Veles; (preko Pletvara) — Skoplje — Kačanik. Ova nemačka jedinica, izložena stalnim napadima od strane jedinica 49. divizije u rejonu Đavata, 41. divizije na Pletvaru i 16. brigade Kumanovske divizije u Kačaničkoj klisuri, pretrpela je osetne materijalne i ljudske žrtve. Zbog toga je oprezno nastupala, usporavajući i pokret glavnih nemačkih snaga. Samo na prostoriji Bitolj — Prilep, u neprekidnim borbama, ona je izgubila oko 15 dana.

Na prostoriji Suha gora — Karljak (Skoplje — Tetovo) 42. divizija NOVJ (3, 8. i 12. brigada) bila je i dalje angažovana u borbi protiv balista, a povremeno je dejstvovala na železničkoj pruzi Veles — Skoplje. Cilj balista je bio da po svaku cenu potisnu ovu diviziju iz tog rejona i što tešnje se povežu s nemačkim snagama u Skoplju.

U zapadnoj Makedoniji 48. divizija NOVJ (1, 6, 15. makedonska i 4. šiptarska brigada), posle ogorčenih borbi 8. i 9. oktobra protiv balističkih snaga na liniji Kičevo — Čafa, prebačena je na sektor Struge. Pokušaj ove divizije da zauzme Strugu, i time izoluje komunikaciju — Tirana — Ohrid, ostao je bez uspeha: posle trodnevnih borbi, ona je 19. oktobra odustala od daljih napada, jer je grad bio jako utvrđen, a

dobar deo terena oko njega bio je močvaran; uz to je, u toku borbe garnizon bio pojačan novim snagama iz Ohrida i Albanije. Zatim se orijentisala na dejstvo duž komunikacije Resan — Ohrid. Za to vreme su jedinice NOVJ u istočnoj Makedoniji vršile reorganizaciju i popunu.

Tako su se dejstva naših jedinica tokom septembra i početkom oktobra na teritoriji Makedonije, i pored niza taktičkih uspeha, završila uglavnom operativnim uspehom neprijatelja. Grupa armija »E«, ovladavši glavnim komunikacijama, uspeła je da na srpsko vojište prebaci 4. SS motorizovanu policijsku diviziju, 117. lovačku diviziju, borbene grupe »Gulman« i »Pabst« i najpokretnije delove artiljerije; a njena 11. i 22. divizija zatvorile su operacijske pravce koji iz Bugarske izvode u dolinu Vardara, obezbeđivši joj desni bok. S druge strane, jedinice NOVJ u Makedoniji stekle su tokom ovih borbi bogato iskustvo koje im je u operacijama za konačno oslobođenje zemlje mnogo koristilo. Tada su one bile većim delom u fazi formiranja i organizacionog učvršćenja, a njihova vatrena moć bila je znatno slabija od neprijateljske; ali su ipak one uspele da prinude neprijateljske osiguravajuće delove da vode teške borbe radi savlađivanja otpora na pojedinim pravcima.

Krajem septembra 1944. Glavni štab Makedonije, po odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, otpočeo je pregovore sa predstavnicima vlade Otečestvenog fronta Bugarske o učešću bugarskih jedinica u borbi protiv nemačkih trupa. Na sastanku u Sofiji, prvih dana oktobra, između delegata Vrhovnog štaba i komandanta i političkog komesara Glavnog štaba Makedonije, s jedne strane, i ministra vojske i načelnika Generalštaba Bugarske, s druge strane, postignut je sporazum o zajedničkom dejstvu.

Plan za oslobođenje Makedonije U prvoj polovini oktobra 1944. Nemci su pomoću privremenih posada⁴⁴² držali sve gradove u Makedoniji, sem Južnog Broda, Kruševa i Kratova. Pored ovih nemačkih jedinica, koje su stalno pojačavane i smenjivane, u istočnoj Makedoniji nalazile su se 22. pešadijska i 11. vazduhoplovno-poljska divizija kao stalne pobočnice u rejonima: Strumica, Berovo, Štip, Kočane, Carevo Selo, Kumanovo i Kriva Palanka. U isto vreme, ometana od jedinica NOVJ, glavnina grupe armija »E« užurbano 'se povlačila iz Grčke na sever i čelnim kolonama izbila na Kosovo. Njene začelne kolone pri-

⁴⁴² Numeraciju nemačkih jedinica pri povlačenju kroz Makedoniju teško je ustanoviti, jer su kolone većinom bile kombinovane, a posade uglavnom smenjivane ili popunjavane jedinicama koje su pristizale.

bližavale su se jugoslovensko-grčkoj granici i 1. novembra konačno napustile teritoriju Grčke. U zapadnoj Makedoniji, u rejonu Kačanika, Skopske Crne gore, Preševa i Bujanovca, balističke snage vodile su svakodnevnih borbe protiv jedinica NOVJ.

Po izvršenoj reorganizaciji i popuni jedinica, Glavni štab Makedonije doneo je odluku da zajedno sa bugarskim trupama otpočne operacije za potpuno oslobođenje Makedonije. Plan za izvršenje ove odluke je bio: delovi snaga NOVJ i bugarska 1. i 4. armija treba da što pre oslobode istočnu Makedoniju i izbiju u dolinu Vardara, a potom, zajedno sa ostalim snagama, pristupe oslobođenju zapadne Makedonije; za to vreme će jedinice NOVJ u Pelagoniji i u dolini Vardara (15. i 16. korpus) i dalje ometati povlačenje grupe armija »E«. Na osnovu ovog plana, zadatak pojedinih jedinica NOVJ bio je sledeći:

— Bregalničko-strumički korpus, zajedno sa bugarskom 4. armijom,⁴⁴³ da oslobodi teritoriju od jugoslovensko-bugarske granice do Vardara i od Bregalnice do jugoslovensko-grčke granice, a zatim da njegova 50. divizija sadejstvuje sa 16. korpusom pri oslobođenju Velesa i Skoplja;

— 16. korpus, u sadejstvu sa 50. divizijom Bregalničko-strumičkog korpusa, da oslobodi Veles i Skoplje, a delom snaga da sadejstvuje sa bugarskom 1. armijom⁴⁴⁴ na krivorečkom pravcu;

— 15. korpus da oslobodi zapadnu Makedoniju (skica br. 25).

**Oslobođenje
istočne
Makedonije**

Grupa armija »E«, tokom čitavog svog povlačenja, posebnu pažnju je poklanjala operacijskim pravcima koji izvođe iz Bugarske u doline Vardara i Južne Morave, jer joj je pretila opasnost od eventualnog bočnog dejstva sovjetskih snaga, jedinica NOVJ i reorganizovanih bugarskih snaga. Njena predviđanja brzo su se obistinila. Na osnovu plana za konačno oslobođenje Makedonije otpočela je koncentracija jedinica bugarske 1. i 4. armije, Bregalničko-strumičkog korpusa NOVJ i 17. i 18. brigade Kumanovske divizije na krivorečkom, bregalničkom i strumičkom pravcu.

Radi posedanja i odbrane krivorečkog pravca, koji je u to vreme bio najosetljiviji, Stab nemačke 11. vazduhoplovno-

⁴⁴³ Njena 5. pešadijska divizija i armijski delovi bili su na pravcu Kočane — Stip, a 7. divizija na pravcu Strumice.

⁴⁴⁴ Sastava: 1, 2. i 11. pešadijska divizija.

-poljske divizije angažovao je u prvo vreme oko dva nekompletna puka (jedan svoj pešadijski puk i fizilirski bataljon⁴⁴⁵ i 1. bataljon 47. grenadirskog puka 22. divizije). Ove snage bile su stalno pojačavane u zavisnosti od razvoja situacije, tako da su kod Stracina dostigle jačinu od oko jedne nekompletne divizije. Ešelonirajući jedinice po dubini i posedajući prirodno jake objekte istočno od Krive Palanke, u rejonu Stražin — Dubočica i kod Stracina, Nemci su uspeali da zatvore ovaj pravac koji izvodi u kumanovsko polje. Prema utvrđenom planu, bugarska 1. armija zajedno sa 17. i 18. brigadom Kumanovske divizije NOVJ trebalo je da što pre oslobodi taj pravac, izbije u rejon Skoplja i preseče odstupnicu grupi armija »E«. S obzirom na dotadanje dejstvo 17. i 18. brigade u pozadini neprijatelja i na već postojeću slobodnu teritoriju južno i severno od komunikacije Kriva Palanka — Kumanovo, postojali su uslovi za izvršenje dobivenog zadatka. Ali, zbog neodlučnosti i nedovoljne efikasnosti bugarske 1. armije, i zbog malobrojnosti, nedovoljnog naoružanja i slabog iskustva 17. i 18. brigade, operacije na tome pravcu razvijale su se vrlo sporo i nisu dale očekivane rezultate.

Posle zauzimanja Krive Palanke, 8. oktobra, za koju je bugarska 2. divizija vodila borbu dva dana, nemačke snage su se povukle na stražinske položaje koji su bili odranije organizovani za odbranu. Do nameravanog okruženja i uništenja fizilirskog bataljona nemačke 11. divizije u rejonu Krive Palanke nije došlo, jer pukovi 2. bugarske divizije (27, 21. i 36) koji su upućeni u obuhvat sa severa i juga, preko najviših planinskih vrhova, nisu došli do izražaja. Umesto da nastavi gonjenje Nemaca i da ovlada stražinskim položajima, ova bugarska divizija razvukla je snage oko Krive Palanke i nije bila u stanju da izvrši postavljeni zadatak.

Zadržavajući se četiri dana oko prikupljanja i pregrupacije svojih snaga, bugarska 1. armija je tek 12. oktobra otpočela napad na stražinske položaje koje su branile snage nemačke 11. divizije jačine oko jednog puka. Za ovaj napad, pored 2. divizije, angažovana je i 1. divizija. Koristeći se neodlučnošću bugarskih jedinica, Nemci su se na tim dobro organizovanim položajima održali sve do 19. oktobra, kada su se povukli na stracinske položaje.

Prema dobivenom zadatku, 17. brigada Kumanovske divizije dejstvovala je na komunikaciji Kriva Palanka — Kumanovo, sprečavajući normalno snabdevanje i pojačanje nemačkih snaga na tom pravcu. Da bi izbegli stalne napade ove

⁴⁴⁵ Pešadijski bataljon upotrebljavan za izvršenje specijalnih zadataka (izviđanje, obezbeđenje itd.).

brigade, Nemci su u vremenu od 11. do 18. oktobra preduzeli niz bezuspešnih napada u rejonima Krivi kamen, Drenak, Orijak i Perest. Što se tiče 18. brigade Kumanovske divizije, ona je zajedno sa 2. i 3. kosovskom brigadom vodila svakodnevne borbe protiv delova 11. divizije i balista u rejonu Preševo — Bujanovac radi što jačeg angažovanja nemačkih snaga u tom rejonu i ometanja njihovog pregrupisanja i snabdevanja.

Pošto je izgubila još tri dana oko pregrupacije, bugarska 1. armija je tek 22. oktobra otpočela napad na stracinske položaje. Ovo nepotrebno zadržavanje omogućilo je Nemcima da se srede i dovuku nove snage. Za odbranu tih položaja angažovani su 21. i 22. lovački puk 11. divizije, 1. bataljon 47. puka i 22. dopunski bataljon 22. divizije. Prema zamisli komandanta bugarske 1. armije trebalo je ove nemačke jedinice okružiti i uništiti. No, zbog neodlučnosti komandnog kadra, ova zamisao nije sprovedena u život, iako su za to postojali svi ostali uslovi. Bugarske divizije upućene u obuhvat, iskoristivši slobodnu teritoriju i pogodnost terena, izbile su 22. oktobra do mraka u rejon Kanarevo (1. divizija) — Sveti Ilija (2. divizija) a 23. oktobra u rejon Korito — Kotline, duboko iza stracinskih položaja. Za to vreme su bugarski 6. i 13. puk, Padobranski bataljon i dva mitraljeska bataljona, u napadima s fronta, postigli minimalne uspehe. Na pravcu dejstava bugarske 1. divizije učestvovala je i 17. brigada Kumanovske divizije, koja je tada imala oko 2.000 boraca.

Shvatajući situaciju u koju su zapali, Nemci su se, počev od 23. oktobra postepeno izvlačili ka Kumanovu, vršeći česte protivnapade, koji su im omogućili da uspešno izvrše ovaj poduhvat i da održe stracinske položaje sve do 25. oktobra, kada su ih, po izvršenom zadatku, konačno napustili.

Po gubitku položaja kod Stracina, Štab nemačke 22. pešađijske divizije⁴⁴⁸ organizovao je odbranu Kumanova sa 47. pukom, 22. dopunskim bataljonom i delovima 11. divizije. Zadržavajući jače snage za neposrednu odbranu grada, on je slabije snage postavio istočno od Pčinje, u rejonu Vojnika.

I ovde je, prema zamisli Komande bugarske 1. armije, trebalo okružiti i uništiti nemačke snage, te je u tom cilju, sve do 30. oktobra, vršeno pregrupisanje snaga. Da bi sadejstvo sa bugarskim jedinicama bilo što potpunije, Kumanovska divizija prebacila je 18. brigadu južno, a 17. brigadu zadržala severno od Kumanova. Od 1. do 10. novembra, vodeći manje borbe s nemačkim osiguravajućim delovima, snage bugarske

⁴⁴⁶ On je krajem oktobra 1944. preuzeo komandu nad nemačkim jedinicama na krivorečkom pravcu, a Štab 11. divizije upućen je ka Bujanovcu.

1. armije podilazile su Kumanovu u sledećem rasporedu: 11. divizija pravcem Vojnik — Kumanovo, 1. divizija obuhvatom sa severa, a 2. divizija i 2. konjička brigada obuhvatom s juga. Tako su bili stvoreni svi uslovi za okruženje, tim pre što je 10. novembra Nemcima ostala samo komunikacija Kumanovo — Skoplje, koja je mogla biti presečena. Međutim, iskoristiivši neodlučnost bugarskih i naših snaga, Nemci su se noću 10/11. novembra izvukli ka Skoplju, ostavljajući zaštitnice u gradu. Jedanaestog novembra ujutru, posle kraće borbe, a Kumanovo je ušla četa Komande kumanovskog područja, a nešto kasnije 17. i 18. brigada sa delovima bugarske 1. armije. Za čitavo to vreme 2. divizija i 2. konjička brigada ostale su potpuno neaktivne na polaznim položajima.

Oslobođenjem Kumanova prestala su sva dejstva bugarske 1. armije na teritoriji Makedonije, dok su 17. i 18. brigada Kumanovske divizije bile angažovane na čišćenju terena od balista.

Jednovremeno kad i na krivorečkom, otpočela su dejstva i na bregalničkom pravcu protiv ojačanog 16. puka 22. pešadijske divizije koji se glavninom snaga nalazio u Kočanima i Carevom Selu, a jedan mu je bataljon bio u Berovu. Radi osiguranja glavnog položaja, on je isturio obezbeđujuće delove kod Zvegora i na Čavku i jednu četu na Bukovik.

Po planu zajedničkog dejstva sa Bugarima, na ovom pravcu su angažovane 50. divizija Bregalničko-strumičkog korpusa, koja je dejstvovala u pozadini neprijatelja, i 5. divizija bugarske 4. armije, sa armijskim delovima od granične linije.

Prema dobivenom zadatku, bugarske jedinice, u sadejstvu sa 50. divizijom NOVJ, trebalo je da otpočne napad 8. oktobra, s tim da do 12. oktobra glavne snage izbiju na liniju Trogirci — Balvan i potom produže nastupanje ka Štipu, a pomoćne snage izbiju u rejon Strumice da onemoguće nemačko povlačenje komunikacijom Strumica — Radovište — Stip. Za izvršenje ovog zadatka, komandant bugarske 4. armije orijentisao je 5. diviziju i armijske delove pravcem Carevo Selo — Kočane — Stip, a ojačani 5. pešadijski puk pravcem Berovo — Strumica.⁴⁴⁷ Obavešten da se na pravcu nastupanja 5. pešadijskog puka, u rejonu Bukovika, brani jedna nemačka četa i da se u Negrevu nalazi oko 200 nemačkih vojnika, on je odložio napad na glavnom pravcu dok se ove neprijateljske snage ne unište ili proteraju. Od 8. do 13. oktobra vršeni su stalni bezu-

⁴⁴⁷ Taj puk je, pored obezbeđenja levog bola glavnim snagama, imao zadatak da sadejstvuje sa bugarskom 7. divizijom koja je trebalo da nastupa pravcem Novo Selo — Strumica. Komunikacijom Berovo — Strumica on je 23. oktobra izbio u rejon Palazlija.

spešni napadi na nemačke položaje na Bukoviku, iako su bugarske trupe bile daleko nadmoćnije. Za to vreme su 4. i 13. brigada i konjički eskadron Glavnog štaba Makedonije napadali nemačka uporišta duž komunikacije Berovo — Carevo Selo, a 14. i 19. brigada transporte i kolone na komunikacijama Stip — Kočane i Radovište — Stip, neposredno sadejstvujući s trupama bugarske 4. armije na bregalničkom pravcu. Pod pritiskom ovih jedinica, naročito posle zauzimanja Vrteške, Goleka i Čavke noću 12/13. oktobra, Nemci su bili prinuđeni da napuste ne samo Berovo i Pehčevo nego i Bukovik i da se povuku ka Carevom Selu.⁴⁴⁸

Četrnaestog oktobra je komandant bugarske 4. armije dobio od svoje više komande naređenje da odmah otpočne nastupanje ka Carevom Selu. Opet je stvoren zajednički plan dejstva: pošto bugarska 5. divizija ovlada Carevim Selom, treba obuhvatnim dejstvom bugarskih jedinica sa severa i 50. divizije NOVJ s juga zauzeti utvrđene položaje Kalimance — Bigia; radi što potpunije koordinacije, na pravcu 50. divizije dejstvuje 2. bataljon 18. pešadijskog puka i jedan artiljerijski divizion.

Ostvarujući ugovoreni plan sadejstva, Stab 50. divizije orijentisao je 13. brigadu na pravac Bigia — Mogilka, Artiljerijsku brigadu (koja je zbog nedostatka oruđa dejstvovala uglavnom kao pešadijska) prebacio u rejon Crnog kamena, 14. brigadu uputio u rejon Kočana, a 19. brigadu i dalje zadržao na komunikaciji Stip — Radovište. Početak napada određen je za 15. oktobar. Ali do planiranog sadejstva nije došlo: 4. armija nije poslala 50. diviziji obećani bataljon i divizion, niti je pak bila u mogućnosti da vrši obuhvat sa severa na položaje Bigia — Kalimance, jer se uplela u borbe oko Carevog Sela i u rejonu Trabatovišta. Stoga je 13. brigada 16. oktobra sama napala na položaje Bigia — Kalimance, u teškim borbama 16—18. oktobra ovladala tim položajima, odbacila Nemce ka Kočanima i uspostavila kontakt sa bugarskim jedinicama. Značajnu pomoć 13. brigadi i jedinicama bugarske 4. armije za vreme borbi u rejonu Bigia — Carevo Selo pružila je 14. brigada napadom (17. oktobra) na nemačke snage u Kočanima: svojim prodorom do kasarne i železničke stanice vezala je za sebe nemačke snage u ovom garnizonu i na taj način sprečila njihovu intervenciju ka Carevom Selu.

Potiskujući Nemce ka Kočanima, bugarska 5. divizija i 13. brigada 50. divizije naišle su 19. oktobra na organizovan otpor na liniji Popova čuka — Karakus — Golak — Prčkovic —

⁴⁴⁸ Posle tih borbi 4. brigada ulazi u sastav 51. divizije, koja dejstvuje u dolini Strumice.

Jaćimovo — Vinica. Ne zadržavajući se, 13. brigada je, posle snažnog pritiska, istog dana oslobodila Vinicu, a sutradan, posle obnovljenog napada, i Jaćimovo. Jedan njen bataljon je zatim upućen u pravcu Istibanje, radi neposrednog sadejstva sa bugarskom 5. divizijom, a glavnina je hitno prebačena u rejon Merdevisa, kod Kočana, gde je stigla 22. oktobra.

U cilju sadjestva sa onim snagama koje su u svom nastupanju ka Kočanima zadržane u rejonu Istibanje, 14. brigada je 21. oktobra ponovo napala nemačke jedinice u Kočanima. Nemci su bili prinuđeni da izvuku deo snaga s položaja kod Istibanje da bi odbili taj napad. Uvidevši najzad da je nemoguće više braniti Kočane, oni su noću 21/22. oktobra otpočeli izvlačenje ka Štipu. To je 14. brigada iskoristila i 22. oktobra ujutru oslobodila Kočane. Pred veče su u grad ušli i delovi bugarske 5. divizije i zaposeli položaje zapadno od njega.

Povukavši se iz Kočana, Nemci su pojačali ranije zasednute položaje na liniji Teranci — Manovka — Asarlik — Kučulat — Rađanje — Vardište — Sejmensko grobište radi odbrane Štipa. Svi pokušaji jedinica 50. divizije i delova bugarske 4. armije da ih frontalnim napadom odbace sa ovih položaja i oslobode Štip ostali su bez uspeha. Zbog neefikasnog sadejstva bugarskih jedinica, Štab 50. divizije sam je 27. oktobra, otpočeo pripremu za oslobođenje Štipa. U vezi s tim, 14. brigada se prebacila u rejon Sudići, u pozadinu neprijatelja da ovome ugrožava odstupnicu komunikacijama Štip — Veles i Štip — Kumanovo; ostale snage su otpočele snažan pritisak na isturene nemačke položaje oko Štipa. Posle teških borbi kod Asarlika, Rađanje, Vardišta, na Zobniku i u rejonu Sudići, 50. divizija je uspela da odbaci nemačka obezbeđenja ka Štipu. Usled dejstva 14. brigade u pozadini i stalnog pritiska na grad, Nemci su noću 7/8. novembra, zajedno sa odstupajućim delovima iz Štrumice, napustili grad i odstupili ka Velesu. Sutradan je u Štip ušla 19. brigada 50. divizije, a nešto kasnije i 20. brigada 51. divizije. Čisteći teren od zaostalih Nemaca, 50. divizija je otpočela nastupanje ka Velesu.

Do sredine oktobra je osiguranje strumičkog pravca i komunikacije Dojran — Valandovo — Strumica — Radovište bilo povereno 65. grenadirskom puku 22. pešadijske divizije. Zatim je jedinice ovog puka (osim 3. bataljona koji je bio na položajima u rejonu Novog Sela) smenila borbena grupa »Katner«⁴⁴⁹ (Kattner), koja je na tome sektoru ostala sve do oslobođenja, povremeno, prema potrebi, pojačavana od strane jedinica na prolazu. Zadatak je ovih nemačkih jedinica bio da

⁴⁴⁹ Grupa »Katner« imala je ojačanu pukovsku grupu, jedan mornarički i jedan kavkaski bataljon.

obezbede neometano povlačenje grupe armija »E« komunikacijom Dojran — Strumica — Stip i njen desni bok na strumičkom pravcu.

Za oslobođenje ove teritorije angažovana je tek formirana 51. divizija Bregalničko-strumičkog korpusa, a od granične linije bugarska 7. divizija. Naređenjem Glavnog štaba Makedonije od 19. oktobra, 51. divizija upućena je iz rejonu Široki dol na sektor Strumice da dejstvuje na komunikaciju Valandovo — Strumica — Radovište. Ona je, od 21. do 29. oktobra, izvršila niz uspešnih napada, od kojih su najvažniji oni u rejonu Radovišta (koje je nekoliko puta prelazilo iz ruke u ruku), Gečerlije, Čanaklije, Kosturina i Gološca. Ona je zatim, do 31. oktobra, izvršila sve pripreme za napad na Strumicu, koji je trebalo da počne 1. novembra. Jedinice su dobile sledeće zadatke: 4. brigada napada i zauzima Kosturino i Gološac, sprečavajući intervenciju nemačkih snaga od Valandova; 20. brigada treba da ovlada Čam-čiflikom i Carevom Kulom; 21. brigada, pp zauzimanju kote 600, sadejstvuje sa 20. brigadom u ovladavanju Carevom kulom, a jedan njen bataljon napada kasarne u Strumici; Artiljerijska brigada (koja je dejstvovala kao pešadijska jedinica) dobila je zadatak da se iz rejonu Nova Mala probije na komunikaciju Strumica — Berovo, posedne je u visini Dabilja i spreči eventualnu nemačku intervenciju od Novog Sela.

Iznenadnim napadom 20. i 21. brigada odbacile su ka Strumici nemačka obezbeđenja na Čam-čifliku i koti 600. Dalje nastupanje brigada zaustavljeno je jakim otporom s Careve Kule. U međuvremenu zbog neuspeha 4. brigade da zauzme Kosturino i Gološac,⁴⁵⁰ u pozadini 20. brigade pojavile su se nemačke jedinice koje su od Valandova krenule u pomoć strumičkom garnizonu. Usled toga su se 20. i 21. brigada povukle na polazne položaje. U 16 časova, protivnapadom, nemačke snage su ih odbacile ka Riču. Noću 1/2. novembra i sutradan jedinice 51. divizije ponovo su pokušale da oslobode Strumicu, ali bez uspeha. Štab divizije odustao je od daljih napada na Strumicu i ponovo orijentisao brigade na dejstvo duž komunikacije. Borbena grupa »Katner«, sa ostalim nemačkim jedinicama, počela je da se izvlači ka Štipu i 5. novembra je konačno napustila Strumicu, u koju je istog dana, bez borbe, ušla Artiljerijska brigada 51. divizije. Goneći Nemce ka Štipu, 20. brigada je u rejonu Radovišta, 6. novembra, zarobila oko 90 vojnika; najzad, 8. novembra, ušla je u Štip.

⁴⁵⁰ Četvrta brigada je zakasnila sa pripremanima, za napad. Otkrivši njene namere, Nemci su je preduhitrili, izvršili napad i odbacili je ka Cepeli.

Od 29. oktobra do 5. novembra bugarska 7. pešadijska divizija samo je povremeno vodila borbe, istočno od Novog Sela, protiv 3. bataljona 65. grenadirskog puka, koji se, po izvršenju svog zadatka, povukao preko Strumice i Stipa ka Skoplju zajedno sa borbenom grupom »Katner«. A bugarski 5. pešadijski puk ostao je potpuno neaktivan od 23. oktobra pa sve do oslobođenja strumičke doline (5. novembra), iako se nalazio na oko 17 km severoistočno od Strumice (rejon Palazlije).

Po oslobođenju ove teritorije, 4. i 21. brigada 51. divizije, po naređenju Glavnog štaba Makedonije, posele su jugoslovensko-grčku granicu od Kožufa do Belasice.

Oslobođenje istočne Makedonije, u odnosu na predviđeni plan, sporo je vršeno, iako su bile angažovane vrlo jake snage (Bregalničko-strumički korpus NOVJ i bugarska 1. i 4. armija). Tome je, pored ostalog, doprinela i slaba koordinacija između naših i bugarskih jedinica (koja je često, usled nedovoljnog zalaganja bugarskih komandanata, sasvim izostala). Da su bugarske snage bile malo energičnije, ovaj deo Makedonije bio bi ranije oslobođen, a jedinice grupe armija »E« bile bi u dolini Vardara dovedene u tešku situaciju.

**Oslobođenje
zapadne
Makedonije**

U duhu postojećeg plana za konačno oslobođenje Makedonije, 15. korpus NOVJ, čije su jedinice dotada deštvo-vale duž komunikacija Ohrid — Bitolj — Prilep — Gradsko i Đevđelija — Gradsko, dobio je 20. oktobra naređenje Glavnog štaba Makedonije da počne operacije za oslobođenje Pelagonije i oblasti oko Ohridskog i Prespanskog jezera. Kao prvi objekat za napad bio je određen Prilep, u kome se nalazila nemačka posada jačine oko jednog puka. Oslobođenjem Prilepa trebalo je onemogućiti sadejstvo između nemačkih jedinica koje su se povlačile dolinom Vardara i onih koje su se povlačile komunikacijom Bitolj — Prilep — Gradsko, odseći nemačke posade južno od Prilepa i zaštitne delove grupe armija »E«⁴⁵¹ i, na taj način, obezbediti mnogo povoljnije uslove za brže i lakše oslobođenje doline Vardara. Za izvršenje ovog zadatka, 15. korpus je odredio 41. diviziju — 9, 10. i 11. brigadu — i 5. i 7. brigadu 49. divizije, dok je 48. diviziju i dalje zadržao na komunikaciji Struga — Ohrid. Dva-deset osmog oktobra, posle usiljenog marša, 41. divizija se prikupila u rejonu Kokre — Prasad — Krstec, a pomenute brigade 49. divizije prikupile su se u Zabrdanima i Zagoranima.

⁴⁵¹ Kao z.uštitna jedinica na tome pravcu kretala se grupa »Štajerer« (Steyrer) jačine 7—9 bataljona.

Dok su se jedinice pripremale za napad, u Prilepu se situacija znatno izmenila. Garnizon je pojačan još jednim pukom koji je bio na prolazu. Zadržavajući veći deo snaga u gradu, Nemci su oko njega bili poseli dominantne položaje, isturivši stalna obezbeđenja na Pletvaru, kod Topolčana, Trojkrsti, Mažučišta i manastira Treskovec.

Prema odluci Štaba korpusa, za napad na sam grad određene su 5, 9. i 10. brigada, a 7. i 11. brigada za obezbeđenje napada sa pravca Bitolja i Gradskog. Pre svanuća 29. oktobra jedinice su krenule u napad: 5. brigada pravcem Mažučište — Markova kula — Varoš, 10. brigada pravcem Sveta Petka — Kukul — Prilep, 9. brigada pravcem Selce — Prilep, 11. brigada je napala Pletvar, a 7. brigada Topolčane i Trojkrsti. Postigavši iznenađenje, brigade su uspele da odbace nemačko obezbeđenje, pa je 5. brigada izbila u rejon Markove kule i duvanske stanice, 10. brigada u rejon kasarne, a 9. brigada na ivicu grada. Na dostignutim položajima zadržane su jakom vatrom. Za to vreme je 7. brigada odbacila Nemce iz Topolčana i Trojkrsti ka Bitolju i zaposela komunikaciju Bitolj — Prilep, jedan bataljon 11. brigade zaposeo je komunikaciju Prilep — Gradsko u visini sela Trojaci a ostale snage ove brigade blokirale su nemačku posadu u Pletvaru. Nemci su se tek oko 10 časova sredili i, posle snažne artiljerijske i minobacačke vatre, prešli u protivnapad. Naročito jak pritisak vršili su na 9. i 10. brigadu, jer su se one najviše uklinile u njihovu odbranu. Posle teških borbi na Markovoj kuli i oko duvanske stanice, 5. brigada se, noću 29. oktobra, povukla na liniju manastir Treskovec — Negre. Odbačena unakrsnom pešadijskom i artiljerijskom vatrom ka manastiru Sveti Dimitrije, 9. brigada je odavde ponovo prešla u napad i do mraka povratila Selce. A 10. brigada, izložena frontalnoj vatri sa pravca Prilepa i bočnoj vatri od kolone koja se probila sa pravca Gradskog, bila je prinuđena da se, posle uporne odbrane na dostignutoj liniji, povuče severno od kota 706 i 701.

Noć 29/30. oktobra je prošla u izviđanju i mestimičnim čarkama. Ujutru su Nemci ponovo prešli u napad. Svi njihovi pokušaji da što dalje odbace jedinice NOVJ ostali su bez uspeha. Toga dana (30. oktobra) 11. brigada je nastojala da slomi nemački otpor u Pletvaru, ali su Nemci, potpomognuti novim snagama iz Prilepa, prešli oko podne u protivnapad i odbacili 11. brigadu ka Krstaču. U toku noći je 7. brigada, u rejonu Topolčana, dočekala jednu nemačku motorizovanu kolonu koja je išla iz Bitolja za Prilep i posle kratke ali vrlo oštre borbe odbacila je ka Bitolju. Svega nekoliko bornih kola probilo se za Prilep.

U istom rasporedu i sa istim zadacima, 31. oktobra su brigade ponovo pokušale da zauzmu Prilep. Oko podne situacija se u Prilepu još više izmenila u korist Nemaca: probivši se kroz položaje 7. i 11. brigade, u grad su stigle dve motorizovane kolone iz Bitolja i Gradskog. Novostvorena situacija isključila je svaku mogućnost da se raspoloživim snagama zauzme Prilep, tim pre što su jedinice skoro ostale bez municije, a artiljeriju uopšte nisu imale. Da bi izbegao gubitke, Stab korpusa je izdao naređenje da se jedinice povuku u polazne rejon, ostavljajući zasede duž komunikacija.

Formirane u nekoliko kolona, ne sačekavši borbenu grupu »Stajerer«, nemačke snage su se, u vremenu od 31. oktobra do 2. novembra, izvukle preko Pletvara za Veles. Drugog novembra ujutru napadnute su njihove zaštitnice i delom uništene a delom odbačene ka Bitolju. Zaostali nemački delovi, zajedno sa grupom »Stajerer«, bile su prinuđene da se, posle oslobođenja Prilepa, povlače na sever preko Ohrida i Albanije. Tada je Stab 15. korpusa uputio 49. diviziju⁴⁵² (bez jedne brigade) ka Bitolju, da oslobodi ovo mesto, a njenu 5. brigadu ka Ohridu da sadejstvuje 48. diviziji pri oslobođenju Ohrida i Struge; 41. diviziju uputio je ka Kavadarcima i Negotinu, da oslobodi ova mesta i potom dejstvuje dolinom Vardara ka Velesu (ova divizija je služila i kao rezerva Glavnog štaba Makedonije).

Posle dvodnevnih borbi u rejonu Mogile, gde im je uništeno oko dva divizionar artiljerije, Nemci su se povukli ka Ohridu, a 7. i 9. brigada 49. divizije ušle su, 5. novembra, u Bitolj bez borbe. Orijeñtišući 7. brigadu ka Ohridu, Stab divizije poslao je 9. brigadu da posedne jugoslovensko-grčku granicu. Za to vreme je 5. brigada ove divizije, usiljenim maršem preko Crnovca i Resna, stigla noću 6/7. novembra u Velgoštu i uhvatila vezu sa 48. divizijom, koja je već pripremala napad na Ohrid. Na prostoriji Ohrid — Struga zadržale su se odbačene nemačke jedinice i borbena grupa »Stajerer«, pripremajući se za izvlačenje preko Albanije.

Stab 48. divizije je 6. novembra postavio potčinjenim jedinicama sledeće zadatke u pogledu napada na Ohrid: 4. šiptarska brigada poseda komunikaciju Ohrid — Struga i onemogućuje dolazak pomoći iz Strage; 15. brigada vrši napad na grad pravcem Orman — Tumba, a jedan njen bataljon obezbeđuje desni bok u rejonu Podmolja; r. brigada, s jednim bataljonom 5. brigade, napada uporište u Koselu, a 5. brigada, s jednim bataljonom 1. brigade, napada Ohrid sa zapadne strane. Ujutru su sve jedinice pošle na izvršenje zadatka. U prvom naletu, 5.

⁴⁵² Umesto 2. brigade, koja je ušla u sastav 41. divizije, u 49. diviziju je ušla 9. brigada.

i 15. brigada i 1. bataljon 1. brigade uspele su da prodru do ivice grada, gde su zadržani jakom vatrom. Da bi popravili teško stanje svojih jedinica u Ohridu, Nemci su iz Struge uputili jednu motorizovanu kolonu sa 6 do 7 tenkova, koja je potisla 15. brigadu ka Lakočereju. Međutim, 5. brigada je, i pored jakog pritiska, ostala uglavnom na dostignutoj liniji. Uništivši nemačko uporište u Koselu, i 1. brigada je krenula u napad na Ohrid, a nešto kasnije i 7. brigada. Ponovo pritešnjeni, Nemci su posle podne, pod zaštitom tenkova, napustili Ohrid i povukli se ka Strugi i, dalje, u Albaniju. U Strugu je 8. novembra, bez borbe, ušla 4. šiptarska brigada.

Oslobođenjem Pelagonije i odbacivanjem zaostalih nemačkih delova i borbene grupe »Stajerer« ka Albaniji znatno je olakšano dejstvo jedinica NOVJ pri oslobođenju Velesa i Skoplja.

Oslobođenje Velesa i Skoplja

U ovim gradovima bile su jake nemačke posade, jer su oni bili vrlo važne raskrsnice puteva u dolini Vardara, kuda su se nemačke snage povlačile iz Grčke na sever.

U Velesu je grupa armija »E« držala stalnu posadu jačine ojačanog puka,⁴⁵³ koja je povremeno pojačavana snagama na prolazu. Težište odbrane Velesa bilo je na njegovoj zapadnoj strani, odakle je pretila najveća opasnost, dok su ka Stipu isturena samo jača obezbeđenja.

Prema prvobitnom planu Glavnog štaba trebalo je da u napadu na Veles učestvuju 42. i 50. divizija, delovi 41. divizije i Artiljerijska škola Glavnog štaba Makedonije. Međutim, zbog zauzetosti 41. divizije u dolini Vardara (Krivolak — Gradsko) i 50. divizije oko Stipa, odlučeno je da napada samo 42. divizija. Stoga se ona 6. i 7. novembra, usiljenim maršem, iz reiona Skoplja, preko Karadžice, prebacila u rejon Otištino — Banjica. Prema odluci Štaba 42. divizije, glavnina 8. brigade napadaće pravcem Orizari — Golić — Vršnik — Veles, a deo njenih snaga uništiće posadu na ušću reke Topolke; 3. brigada će zauzeti železničku stanicu i kasarne i što pre prodreti u grad; 12. brigada ostaće u rejonu Raštana kao rezerva, s tim što će jedan bataljon na Grohotu obezbeđivati levi bok 3. brigade. Napad je podržavala baterija haubica s vatrenih položaja u rejonu Vršnika. Namera Štaba 16. korpusa da se deo snaga prebaci na levu obalu Vardara radi sprečavanja nemačkog izvlačenja iz Velesa komunikacijom Veles — Skoplje otpala je još u toku priprema za napad, zbog nedostatka plovnih sredstava.

⁴⁵³ prema nekim podacima, u Velesu se, do početka novembra, kao stalna posada nalazila nemačka 967. tvrđavska brigada.

Devetog novembra, pred zoru, sve su jedinice krenule u napad. Zahvaljujući iznenađenju, 3. i 8. brigada brzo su savladale obezbeđujuće delove u rejonu Vrsnika, kod železničke stanice i na ušću Topolke i do 9 časova izbile na ivicu grada. Posle teških uličnih borbi, brigade su do podne potisnule Nemce ka Vardaru i oslobodile taj deo grada, ali, zbog nedostatka teškog (naoružanja, nisu uspele da potisnu nemačke snage sa uskog prostora oko mostova. Oko 16 časova nemačke jedinice koje su odstupale iz Štipa pružile su pomoć posadi u Velesu i omogućile joj da se pod njihovom zaštitom povuče na levu obalu Vardara i, dalje, ka Skoplju. Pošto su nemačke jedinice, prilikom povlačenja, srušile mostove na Vardaru, 8. brigada je tek noću 9/10. novembra, uz ogromnu pomoć stanovništva, prešla Vardar i produžila ka Katlanovu, ne nailazeći na nemački otpor.

Poslednje nemačko, uporište na teritoriji Makedonije bilo je Skoplje. Početkom novembra njegovu stalnu posadu sačinjavale su tvrđavska brigada »Angermiler« (Angermiiler) i »alarmne jedinice«.⁴⁵⁴ Tada je u Skoplje stigao i 3. bataljon 65. grenadirskog puka. Glavnina nemačkih snaga bila je na desnoj obali Vardara i u južnom delu grada. Posednuti objekti u gradu bili su fortifikacijski uređeni za kružnu odbranu, a veće zgrade i mostovi na Vardaru pripremljeni su za rušenje. Po gubitku Kumanova Stab 22. pešadijske divizije odredio je 47. grenadirski puk da brani Skoplje, tvrđavsku brigadu »Angermiler« postavio na ulazu u Kačaničku klisuru radi prihvata snaga iz Skoplja, a 3. bataljon 65. puka uputio za Kačanik. U stvari, 47. puk je imao zadatak da brani Skoplje do 24 časa 14. novembra, kako bi obezbedio izvlačenje nemačkih snaga iz grada i okoline ka Kačaniku.

Glavni štab je planirao da Skoplje oslobode 42. i 50. divizija, u sadejstvu sa 16. brigadom Kumanovske divizije. Taj plan, međutim, nije u potpunosti ostvaren zato što je, posle oslobođenja Štipa, 50. divizija sporo nastupala preko Velesa i Katlanova ka Skoplju. Tako su se 11. novembra gred Skopljem nalazile samo 3. i 12. brigada 42. divizije.

Usled brzog razvoja situacije, Štab 16. korpusa odlučio je da napad izvrši 42. divizija uz sadejstvo 16. brigade Kumanovske divizije. Štab 42. divizije razradio je sa štabovima 3. i 12. brigade, 12. novembra, detaljan plan za napad. Jedinice su dobile sledeće zadatke: 12. brigada, pošto uništi nemačku posadu u bunkerima na Krstovaru, napada pravcem Krstovar — Gornje

⁴⁵⁴ prilikom povlačenja Nemci su u pojedinim jedinicama broj ljudi pomoćne službe sveli na minimum i od preostalog ljudstva formirali »alarmne jedinice«, koje su upotrebljavane u operativne svrhe.

i Donje Vodno, a jedan njen bataljon,⁴⁵⁵ da bi obezbedio levi bok 42. divizije, poseda liniju Velja glava — Bel kamen — Krupošek, sprečava intervenciju balista s te strane i obezbeđuje hidrocentralu »Matku«; 3. brigada napada pravcem Kisela Voda — Crniče, a jedan njen bataljon uništava nemačku posadu u selu Gornje Lisiče, zatim desnom obalom Vardara produžuje ka Skoplju; 16. brigada, koja je, posle teških borbi 10. i 11. novembra na Poliševini, odbačena s komunikacije Skoplje — Kačanik, trebalo je da veže za sebe tvrđavsku brigadu »Angermiler« i ostale nemačke snage na levoj obali Vardara.

Trinaestog novembra u 0,35 časova uništene su posade na Krstovaru i u selu Gornje Lisiče, a u 2,30 otpočeo je opšti napad prema predviđenom planu. Nailazeći na slab otpor, jedinice 12. i 3. brigade brzo su izbile u rejon državne bolnice, aerodroma i železničke stanice. Zatim, pod zaštitom magle i uz pomoć ranije naoružanih udarnih grupa u gradu, one su prodrle ka centru grada i blokirale sve zgrade posednute od Nemaca. Do pada mraka savladan je otpor neprijatelja na desnoj obali Vardara, izuzev u zgradama Oficirskog doma, Narodne banke i Učiteljske škole gde je otpor savladan u toku noći i sutradan.

Zahvaljujući požrtvovanju boraca i pripadnika udarnih grupa sprečen je pokušaj nemačkih jedinica da sruše mostove na Vardaru i izvestan broj zgrada. Zbog sporog nastupanja 50. divizije i 8. brigade 42. divizije preko Katlanova ka Skoplju, Nemcima je pošlo za rukom da se noću 13/14. oktobra izvuku u pravcu Kačanika uz neznatne gubitke. Četrnaestog novembra 1944. bila je konačno oslobođena Vardarska Makedonija, osim srezova Tetovo, Gostivar i Kičevo.

Dvomesecne borbe jedinica NOVJ u Makedoniji protiv grupe armija »E« urodile su plodom: nemačkim kolonama, osiguranjima i posadama naneti su dosta osetni gubici u živoj sili i tehnici.⁴⁵⁸ Ali, i pored toga, grupa armija »E« uspela je da se kroz Makedoniju prilično organizovano povuče.

U završnim operacijama za oslobođenje istočne Makedonije uzele su učešća i jedinice otečestvenofrontovske Bugarske — 1. i 4. armija. Njihov doprinos u tim borbama bio je značajan, mada se, s obzirom na brojnu i tehničku jačinu te dve armije, s pravom očekivalo više.

Uništenje balista Pošto su izgubili podršku Nemaca, koji su se izvukli na sever, balisti su u prvoj polovini novembra prešli u odbranu posednutih rejona. Prema nepotpunim podacima, u zapadnoj Makedoniji, oko Kičeva,

⁴⁵⁵ Svaka brigada je imala po četiri bataljona.

⁴⁵⁸ Prema priznanju komandanta grupe armija »E«, povlačenje ove jedinice kroz Makedoniju bilo je usporeno za 10—12 dana.

Gostivara i Tetova, bilo ih je oko 12.000. Naoružani modernim pešadijskim oružjem, sa dovoljno municije, oni su organizovali čvrstu odbranu pomenutih rejlona, a naročito rejlona Kičeva, posedajući sela Zajas, Grešnicu, Čelikovce Mahalu, Berikovo, Tujnu i Srbicu.

U duhu opšteg plana, Glavni štab Makedonije izdao je 10. novembra naređenje 15. korpusu da oslobodi taj kraj od balista i uspostavi narodnu vlast. Štab 15. korpusa je doneo odluku da angažuje 41. i 48. diviziju i 7. brigadu 49. divizije. Opšta zamisao je bila: okružiti i uništiti balističke snage u rejlonu Kičeva, a potom produžiti ka Gostivaru i Tetovu. Na osnovu ove zamisli Štab korpusa je podelio jedinice u tri napadne grupe i postavio im sledeće zadatke:

— 1. grupa (1. i 15. brigada 48. divizije) treba da do 14. novembra uništi neprijatelja u selima Tajmište, Bačište, Kolari i zauzme uporište Zajas, a potom jedna brigada odlazi na Bukovik da zatvori pravac ka Gostivaru, a druga brigada sadejstvuje 2. grupi pri oslobodenju Kičeva.

— 2. grupa (4. šiptarska, 6. i 7. brigada) prikulja se do 14. novembra južno od Kičeva, zatim brigade napadaju i oslobađaju Kičevo, a jedna brigada oslobađa sela Premku, Šutovo i Gorane, zabacujući se u pozadinu neprijateljskih snaga u Kičevu i Zajasu;

— 3. grupa (41. divizija), prikupljena u rejlonu sela Kovač i Lupišta, napada neprijatelja u rejlonu Čafa — Tujna — Srbica, oslobađa ta mesta, zatim produžuje prema komunikaciji Kičevo — Gostivar, upućujući jednu brigadu na Bukovik da sadejstvuje sa 1. grupom u zatvaranju tog pravca.

Početak napada svih jedinica određen je za 15. novembar ujutru.

Sve tri grupe (1. i 2. grupa iz rejlona Ohrid — Struga, a 3. grupa iz rejlona Velesa), usiljenim maršem, stigle su 14. novembra na određene prostorije, osim 10. brigade 41. divizije koja je, zbog velike udaljenosti, stigla dva dana kasnije. U označeno vreme jedinice su krenule u napad. Posle vrlo žilavog neprijateljskog otpora u selima Kolari i Medince, na Širokom ćuviku i u selu Bačište, 15. brigada 1. grupe izbila je u rejlou Čelikovci Mahala, a 1. brigada je zauzela Zajas. Što se tiče 2. grupe, njena 4. i 7. brigada oslobodile su Kičevo vrlo lako, jer su balisti pružili slab, neorganizovan otpor, dok je 6. brigada morala da vodi teške borbe da bi proterala neprijatelja iz Gorana, Šuteva i Premke. Pokušaj 3. grupe da slomi otpor balista u rejlonu Tujin — Srbica nije uspeo; stoga se ova grupa krajem dana povukla na polazne položaje, gde je ostala do jutra. Pošto je pravac Gostivar — Kičevo ostao nezaštićen,

balisti su otuda dovukli nove snage. Posle žestokih borbi na Širokom ćuviku u rejonu Kolari — Medinci — Zajas, 1. grupa je prinuđena da pređe u odbranu na liniji Široki ćuvik — kota 1049 — kota 984, gde je i zanoćila.

Šesnaestog novembra borbe su nastavljene s nesmanjenom žestinom. Na svome sektoru 2. i 3. grupa (koja je ponovo prešla u napad, uvodeći u borbu i pristiglu 10. brigadu) imale su inicijativu. Međutim, na sektoru 1. grupe balisti su, potpomognuti snagama iz Gostivara, prešli u protivnapad. Situacija se ovde još više pogoršala kada su se orijentisale ka Zajasu one balističke snage koje su bile odbačene sa pravca 3. grupe. Posle teških borbi na Širokom ćuviku i koti 1049, 1. i 15. brigada su odbačene i izložene unakrsnoj vatri balista. Zbog toga je Štab korpusa hitno uputio 7. brigadu ka Darda kuli, a 4. šiptarsku brigadu ka Zajasu, u pozadinu neprijatelja. Uz pomoć ovih jedinica, 1. i 15. brigada su prešle u protivnapad i ponovo zauzele kotu 1049 i Široki ćuvik. Potisnuti sa svih strana, balisti su se po podne naglo povukli ka Gostivaru, ostavljajući jaka obezbeđenja severno od Bukovika.

Jedinice 15. korpusa zanoćile su ovako raspoređene: 1. grupa u rejonu Zajas — Kolari; 6. brigada u Crvići; 3. grupa u rejonu Maja srt — Gradište — Berikovo — Srbica — Đubrino; 4. i 7. brigada na predstraži u rejonu kota 1425 — kota 1278 — Bukovik. Pošto su prethodnog dana završile čišćenje posednutih rejona i razoružale zaostale balističke grupe, one su sutradan, 18. novembra, ujutru, krenule ka Gostivaru: 41. divizija opštim pravcem Podolište — Kunovo — Cegrane; 48. divizija (bez 1. brigade) pravcima Kolari — Tajmište — Cerovo — Gostivar i Bukovik — Simnica — Gostivar; 1. brigada, sa dva bataljona 7. brigade, pravcem Tajmište — Leunovo — Mavrovi Hanovi — Vrapčište. Njihov zajednički zadatak je bio: razoružati razbijene baliste koji su se povukli u tom pravcu, osloboditi Gostivar i, na taj način, povezati se sa snagama 16. korpusa koje su, po oslobodenju Skoplja, nastupale ka Tetovu. Radi obezbeđenja Kičeva i kičevskog sreza ostavljena je 2. brigada sa dva bataljona 7. brigade. Ne nailazeći na organizovan otpor balista, 48. divizija ušla je po podne u Gostivar. Za to vreme je 41. divizija izbila u visinu Kunova, a 1. brigada u Vrapčište.

Po oslobodenju Skoplja Štab 16. korpusa orijentisao je 50. diviziju i 3. i 12. brigadu 42. divizije ka Tetovu, a Kumanovsku diviziju i 8. brigadu 42. divizije ka Kačaniku. U borbama na liniji Ciflik — Ljuben — Glumovo, 14. 15. i 16. novembra, snage koje su nastupale ka Tetovu slomile su otpor balista i 19. novembra ušle u Tetovo bez borbe. Istog dana, u rejonu Gostivara, uspostavljen je kontakt s jedinicama 15. korpusa.

Oslobođenjem Kičeva, Gostivara i Tetova slomljen je poslednji neprijateljski otpor na teritoriji Makedonije. Konačno je uspostavljena narodna vlast u svim njenim krajevima. Tako je, uz nesebičnu pomoć ostalih naroda Jugoslavije, makedonski narod ostvario vekovni san: nacionalnu slobodu i nezavisnost. Vardarska Makedonija postala je ravnopravan član Demokratske Federativne Jugoslavije. Ali oslobođenjem Makedonije nisu prestali ratni naponi makedonskog naroda. Uporedo s konsolidacijom narodne vlasti i organizacijom celokupnog društvenog, političkog i privrednog života u zemlji izvršena je i reorganizacija jedinica NOVJ u Makedoniji u vezi s ratnim naporima svih naših naroda za konačno oslobođenje Jugoslavije.

OSLOBOĐENJE ZAPADNE SRBIJE, KOSOVA I METOHIJE

Sredinom oktobra 1944, povlačeći se iz Grčke preko Makedonije na sever, grupa armija »E«, izbila je prednjim delovima na Kosovo, odakle je odmah produžila dolinom Ibra i Zapadne Morave s namerom da se što pre prebaci zapadno od Drine, a zatim severno od Save. U tom svom nastojanju ona je, u periodu oktobar — decembar, vodila niz teških borbi na Kosovu, u Metohiji, zapadnoj Srbiji i Crnoj Gori.

Da bi obezbedila što urednije povlačenje, Komanda grupe armija »E« na brzu ruku je obrazovala front prema istoku, između Uroševca i Kraljeva, pojačala 34. armijski korpus⁴⁵⁷ u rejonu Kraljeva i Kragujevca, osposobila i obezbedila komunikaciju Novi Pazar — Višegrad i preformirala veći broj jedinica izvučenih iz Grčke. Za vreme preduzimanja tih mera, raspored snaga NOVJ, Crvene armije i bugarske 2. armije na pomenutom operativnom području bio je sledeći: severno i istočno od Kragujevca nalazile su se 17. divizija NOVJ i 113. divizija 68. korpusa Crvene armije; prema Kraljevu su orijentisane 2. proleterska divizija i 223. divizija 68. korpusa; u rejonu Paraćina raspoređena je 93. divizija 68. korpusa, kao rezerva, a ka Kosovskoj Mitrovici i Prištini upućene su bugarska 2. armija, 24. i 46. divizija 13. korpusa NOVJ, 2, 3. i 4. kosovsko-metohijska brigada. Za dejstvo u Metohiji angažovane su 1. i 4. kosovsko-metohijska brigada⁴⁵⁸ i 3. i 5. brigada albanske Narodnooslobodilačke vojske.⁴⁵⁹ U toku borbi Glavni štab Srbije angažovao je na ovom operativnom području još 22, 23, 25. i 45. diviziju (skica br. 26).

⁴⁵⁷ Formiran od Štaba generalne komande »Miler« 14. oktobra, posle gubitka istočne Srbije.

⁴⁵⁸ U to vreme su postojale dve 4-te kosovsko-metohijske brigade.

⁴⁵⁹ Te albanske jedinice su posiate na teritoriju Jugoslavije na predlog Vrhovnog štaba NOVJ.

**Borbe u rejonu
Kragujevca
i Kraljeva**

Radi neposrednog osiguranja odstupnih pravaca grupe armija »E« u dolini Ibra i Zapadne Morave, 34. armijski korpus je u rejonu Kragujevca postavio borbenu grupu »Fišer«,⁴⁶⁰ a u rejonu Kruševca jednu feldkomandanturu i jedan bataljon Ruskog zaštitnog korpusa. Nešto kasnije, kao pojačanje, 34. korpusu su upućene borbena grupa »Hart« (Hardt)⁴⁶¹ i borbena grupa »Burgemajster« (Burgemeister).⁴⁶² Sem toga, na strani Nemaca borile su se i neke preostale četničke jedinice.

Za dejstvo prema Kragujevcu orijentisane su, severno od grada, 17. divizija NOVJ i, istočno, 113. divizija 68. korpusa Crvene armije. Prema Kraljevu, pravcem Kruševac — Trstenik, angažovane su 2. proleterska divizija NOVJ i 223. divizija 68. korpusa Crvene armije. Osnovni je zadatak ovih jedinica bio da štite izvođenje beogradske operacije s juga, a potom da oslobode Kragujevac, Kraljevo i Čačak i na taj način preseku pravac nemačkog povlačenja dolinom Ibra i Zapadne Morave prema Bosni.

Sredinom oktobra, savladavši nemački otpor na liniji Medveđa — Donji i Gornji Ribnik, 2. proleterska i 223. divizija nastupale su ka Trsteniku. Pokušavajući da zadrži njihovo nastupanje, borbena grupa »Burgemajster« posela je položaje Brezovice — Vrnjci (jugozapadno od Trstenika), ali je u borba 16. i 17. oktobra odbačena na desnu obalu reke Gruže. Time je bilo neposredno ugroženo i Kraljevo. Radi stabilizovanja odbrane, iz Kragujevca su u taj rejon hitno upućeni 14. puk 7. SS divizije i 749. puk 117. divizije. Oni su, uz ogromne napore, do 19. oktobra organizovali odbranu Kraljeva na liniji Palež — Vrba — Vitanovac — desna obala Gruže. Jednovremeno, preko Knića, upućena je prema Kragujevcu tek pristigla borbena grupa »Hart«.

Iskoristivši odlazak jednog dela nemačkih snaga iz Kragujevca ka Kraljevu, 17. divizija NOVJ i 113. divizija 68. korpusa Crvene armije izvršile su 20. i 21. oktobra snažniji pritisak i oslobodile Kragujevac. Odatle su produžile nastupanje i 25. oktobra zauzele Knić i Bumbarevo Brdo,⁴⁶³ a potom izbile na liniju Bresnica — Mojsinje.

^{46,1} Sastava: delovi 14. puka 7. SS divizije, 749. puk 117. divizije i oko dva bataljona 1. brdske divizije.

⁴⁶¹ Sastava: Štab 359. puka, dva bataljona, jedan divizion i četa tenkova.

⁴⁶² Sastava: 524. puk i jedan divizion.

⁴⁶³ u j-ejonu Knića 113. diviziju smenila je 93. divizija 68. korpusa, te je sa 17. divizijom dalje nastupao 51. puk 93. divizije.

U cilju što boljeg osiguranja odstupnih pravaca dolinom Ibra i Zapadne Morave, nemačka komanda je tamo uputila, iz marševske kolone koja je prodirala ka Kraljevu, delove 104. lovačke divizije, a 25. oktobra i 7. SS diviziju, i organizovala odbranu komunikacije Kraljevo — Čačak i, dalje, prema Užicu. Krajem oktobra, posle pregrupacije, raspored nemačkih snaga je bio: na desnom odseku, koji se protezao u vidu luka od Kovača do Miločaja, nalazili su se 13. i 14. puk 7. SS divizije, 749. puk 117. divizije i borbena grupa »Burgemajster«; na srednjem odseku, od Kotlenika do reke Čemernice, borbena grupa »Fišer«; na levom odseku, od reke Čemernice do sela Vidove, 724. puk, 654. artiljerijski puk, protivtenkovski divizion, bataljon poljske žandarmerije »Daniel«, 1001. tvrđavski bataljon, bataljon mornara i četa tenkova, objedinjeni pod komandom Štaba 104. divizije.

Prema ovim nemačkim snagama, koje su imale zadatak da po svaku cenu očuvaju pomenute položaje, bile su raspoređene jedinice NOVJ i Crvene armije: 23. divizija na liniji Vidova — Prijedor — Vranići; 51. puk 93. divizije prema Preljini (ostale snage te divizije bile su u dolini Ljiga i Kolubare); 17. divizija na liniji Mojsinje — Bresnica — Bumbarevo Brdo; 2. proleterska divizija istočno od Kraljeva (Vitanovac — Vrba); 223. divizija (41. i 524. puk) na Kotleniku i prema Vrbi; artiljerija u Vranešu. Štabovi 14. korpusa NOVJ i 68. korpusa Crvene armije, koji su komandovali ovim jedinicama, nalazili su se u Kragujevcu.

Oslobodenje Kosova i Metohije Desni bok grupe armija »E« na Kosovu bio je potpuno otkriven sve do 14. oktobra. Toga dana, primetivši pokret bugarskih motorizovanih trupa pravcem Prokuplje — Kuršumljija, Stab grupe⁴⁶⁴ je formirao dve borbene grupe: »Langer« (Langer) i »Bredov« (Bredov),⁴⁶⁵ kako bi obezbedio neometano povlačenje od Uroševca do Kosovske Mitrovice. Prva grupa trebalo je da hitno zauzme Kuršumljiju i tako zatvori pravac Prokuplje — Kuršumljija — Podujevo — Priština, a druga da zatvori pravac Bujanovac — Gnjilane — Priština i

⁴⁶⁴ Iz Grčke je Stab grupe armija »E« prebačen 14. oktobra u Stari Trg kod Kosovske Mitrovice.

⁴⁶⁵ Sastav borbene grupe »Langer«: jurišna četa, izviđačka četa sa 6 lakih tenkova, streljačka četa, dva voda lakih topova 20 mm, vod teških topova i vod pionira. Sastav borbene grupe »Bredov«: jedan bataljon 47. grenadirskog puka i 1. bataljon i jedna četa 65. puka 22. divizije, 1. i 2. bataljon 22. puka 11. vazduhoplovno-poljske divizije, 22. pionirski bataljon, delovi 122. izviđačkog bataljona sa oko 10 tenkovaj, 3. i 4. divizion 22. artiljerijskog puka 22. divizije i 2-gi i haubički divizion artiljerijskog puka 11. divizije.

posedne položaje oko Bujanovca na liniji Krajmirovac — Rakovac — Korčulj. Prostor između ovih grupa zatvaralo je oko 6.000 balista.

Za dejstva na ovim pravcima, po završetku niške operacije, bile su određene bugarska 2. armija, 24. i 46. divizija NOVJ i 2. 3. i 4. kosovsko-metohijska brigada. Njihov zadatak je bio da što pre izbiju na Kosovo i spreče odstupanje nemačkih snaga preko Kosova i zapadne Srbije na sever. Prema planu trebalo je da bugarska 2. armija (bez 12. pešadijske i 2. konjičke divizije) nastupa pravcem Kuršumlija — Priština i ovlada Malim Kosovom; 24. divizija (bez 17. brigade), uz podršku bugarske artiljerije, da nastupa desno od bugarske 2. armije, pravcem Krtinjak — Polatna — Bajgora, i zauzme Vučitrn i Kosovsku Mitrovicu; bugarska 12. divizija i 4. kosovsko-metohijska brigada da nastupaju pravcem Lebane — Medveđa — Priština; 46. divizija i bugarska 2. konjička divizija, posle zauzimanja Bujanovca, da prodru pravcem Gnjilane — Priština, a 2. i 3. kosovsko-metohijska brigada, do zauzimanja Bujanovca, da dejstvuju u tom rejonu, potom se orijentišu ka Uroševcu. Početak dejstava svih jedinica predviđen je za 23. oktobar.

Borbena grupa »Langer« nije uspela da organizuje odbranu istočno od Kuršumlije. Još pri samom pristizanju, 15. oktobra, ona je bila napadnuta od bugarske 4. divizije i Tenkovske brigade i odbačena južno od Kuršumlijske Banje. Ojačana 2. bataljonom 16. puka nemačke 22. divizije, 2. divizionom 654. artiljerijskog puka, jednom protivtenkovskom baterijom i baterijom topova, ona je pokušala da organizuje odbranu 2 km južno od Kuršumlijske Banje. Međutim, ponovo napadnuta od jedinica 2. armije i 17. brigade 24. divizije,⁴⁶⁸ grupa »Langer« se povukla na liniju Prepolac — Merdare, gde je stabilizovala odbranu.

Da su bugarska 2. armija i 24. divizija bile malo energičnije, mogle su da prodru u Malo Kosovo i na taj način izvrše svoj zadatak, jer su za to postojali svi ostali uslovi. Ali nedovoljno angažovanje ovih jedinica, posebno Tenkovske brigade, omogućilo je Nemcima da utvrde svoje položaje i da ih zadrže sve do 31. oktobra.

Za to vreme, do 18. oktobra, bugarska 12. divizija i 4. kosovsko-metohijska brigada bez otpora su izbile na liniju Brvenik — Ajkobila, iza položaja borbene grupe »Langer«. Ovde su ih zadržali 1. bataljon 133. puka, dopunski bataljon bivše divizije »Skenderbeg« i jedna baterija topova. Zbog jakog

⁴⁶⁸ Ta brigada je bila određena u opštu rezervu bugarske 2. armije, zajedno sa 9 divizijom ove armije.

pritiska na položaje borbene grupe »Langer« i izbijanja 12. divizije na gore pomenute položaje, grupa armija »E« bila je prinuđena da ove snage pojača s još četiri bataljona pešadije i jednim divizionom artiljerije.

Određenog dana, 23. oktobra, napad nije otpočeo na svim pravcima, kako je bilo predviđeno, jer je bugarska 2. armija vršila nasilno izviđanje i vodila borbe lokalnog karaktera sve do 25. oktobra. Nasuprot tome, 24. divizija NOVJ, u duhu predviđenog plana sadejstva, prešla je u napad i, slomivši veoma žilav otpor balista, 23. oktobra ovladala linijom Ugljarski krš — Krtinjak — Tačevac. Odatle je produžila nadiranje, pa je do 28. oktobra ovladala Bajgorom i Pakašticom, čime je neposredno ugrozila i Kosovsku Mitrovicu. Iskoristivši neaktivnost bugarske 2. armije, Nemci su deo snaga izvukli iz Podujeva i Kosovske Mitrovice i 28. oktobra izvršili snažan protivnapad na 24. diviziju. Ostavljena bez ugovorene artiljerijske podrške i uporednog dejstva bugarske 2. armije na položaje Prepolac — Merdare, 24. divizija bila je dovedena u vrlo tešku situaciju. Uz gubitke od 118 mrtvih i 209 ranjenih, ona se povukla na liniju Ugljarski krš — Krtinjak — Tačevac. U to vreme nisu postignuti neki naročiti rezultati u borbama na pravcu Medveđa — Priština i kod Bujanovca.

Prvog novembra obnovljen je napad na nemačke položaje kod Prepolca, pri čemu su se jedinice bugarske 2. armije jače angažovale. Tom prilikom je došlo do teških borbi, čiji ishod je bio takav da je borbena grupa »Langer« bila prinuđena da se povuče na liniju Baraina — Sajkovac — Glavnik. Na ovoj liniji ona je ojačana 734. pukom 104. divizije, 4. 6. i 7. četom 999. tvrđavskog bataljona, sa dva landesšicen-bataljona, dva artiljerijska divizona i četom tenkova. Napadi bugarske 2. armije i 22. divizije NOVJ⁴⁶⁷ od 8. do 15. novembra nisu urodili plodom. Nemačke snage na ovim položajima uspele su da se održe i da time obezbede povlačenje grupe armija »E« dolinom Ibra.

U rejonu Bujanovca bugarska 2. konjička divizija i 46. divizija NOVJ prešle su u napad 8. novembra. Međutim, istovremeno je otpočelo i povlačenje borbene grupe »Bredov«, tako da su naše i bugarske jedinice, nastupajući iza nemačkih snaga, 8. novembra pred veče ušle u Bujanovac, a 16. novembra u Gnjilane.

Za vreme borbi na pravcu Kosova obezbeđivanje komunikacija grupe armija »E« i skladišta 21. armijskog korpusa u Metohiji vršila je borbena grupa »Skenderbeg«, formirana od

⁴⁶⁷ Zbog zamorenosti i pretrpljenih gubitaka u prethodnim borbama, 24. divizija je zamenjena 22. divizijom.

preostalog ljudstva bivše divizije »Skenderbeg« i nekoliko mornaričkih jedinica pristiglih iz Grčke. Ona je, uz pomoć balista, čvrsto držala Peć, Đakovicu i Prizren. Protiv ovih nemačkih snaga dejtvovala su 1. i 4. kosovsko-metohijska brigada i 3. i 5. brigada albanske Narodnooslobodilačke vojske, i to: 1. kosovsko-metohijska i 3. albanska prema Dečanima i Peći, a 4. kosovsko-metohijska i 5. albanska prema Prizrenu. Usled opšteg razvoja događaja, kao i dejstva ovih jedinica, borbena grupa »Skenderbeg« pokušala je da se probije preko Čakora za Crnu Goru. Pošto to nije uspela, ona je, počev od 17. novembra, zajedno sa ostalim jedinicama, počela da se povlači ka Kosovskoj Mitrovici. Povlačenje Nemaca izazvalo je rasulo kod balista, tako da su snage NOVJ i albanske Narodnooslobodilačke vojske oslobodile Peć 17-og i Prizren 18. novembra, čime je Metohija bila potpuno oslobođena. Nastupajući dalje ka Prištini, ove brigade su se 26. novembra spojile sa ostalim snagama NOVJ.

Začetne jedinice grupe armija »E« počele su 16. novembra da napuštaju Kosovo. U vezi s tim, bugarska 2. armija dobila je zadatak da se jače angažuje i da u roku od tri dana zauzme Prištinu, Vučitrn i Kosovsku Mitrovicu. Međutim, borbena grupa »Langer«, izvršivši svoj zadatak, 17. novembra je počela da se izvlači ka Kosovskoj Mitrovici. Tako su snage NOVJ i bugarska 2. armija, bez naročitih napora, do 22. novembra oslobodile Kosovo. Posle Loga je 22. divizija upućena prema Raškoj i Novom Pazaru, a bugarska 2. armija (bez 12. divizije) vraćena u Bugarsku. Dvanaesta divizija prebačena je, preko Beograda, na sremski front, u sastav bugarske 1. armije.

Završne borbe u dolini Ibra, Zapadne Morave i Lima Tokom novembra 1944. godine položaji 34. armijskog korpusa u dolini Ibra i Zapadne Morave stalno su pojačavani jedinicama iz marševske kolone grupe armija »E«. Svi naponi 2. proleterske, 17. i 23. divizije NOVJ i 51. puka 93. divizije Crvene armije da u prvoj polovini novembra odbace Nemce sa ove prostorijske, i pored velikih obostranih gubitaka, bili su bezuspešni.

U cilju poboljšanja situacije na ovom sektoru, Glavni štab Srbije, po naređenju Vrhovnog štaba, uputio je 8. novembra 45. diviziju južno od Valjeva, da spreči eventualni pokušaj nemačkog prodora od Užica ka Valjevu, a sutradan je 25. diviziju uputio u rejon Kraljeva radi skraćenja napadnog fronta 2. proleterske divizije.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Devetnaestog novembra je 45. divizija prebačena u rejon Užica.

U drugoj polovini novembra 2. proleterska, 17, 23, 25. i 45. divizija NOVJ i 93. i 223. divizija 68. korpusa Crvene armije pojačale su pritisak na nemačke položaje od Kraljeva do Užica. No, i pored ogromnog napora, neki odlučujući uspeh nisu postigle, pored ostalog i zbog toga što su deystvovalе pojedinačno — svaka u svojoj zoni, a i napadni front im je bio vrlo širok (prosečno po 20 km kod svake divizije). Nasuprot tome, nemački 34. armijski korpus, aktivnom odbranom, održao se uglavnom na posednutim položajima i na taj način omogućio povlačenje začelnih jedinica grupe armija »E«. Pored ostalih jedinica, počev od 24. novembra, u rejon Kraljeva pristižu s juga 11. vazduhoplovno-poljska divizija, delovi 967. tvrđavske brigade, 58. protivtenkovski puk, 639. samostalni divizion, delovi 1. brdske divizije (koja je kod Beograda bila razbijena), 749. puk 117. divizije, borbena grupa »Skenderbeg« i 87. landesšicen-puk.

Pošto je izvršio postavljeni zadatak — prihvata začelnih jedinica grupe armija »E«, 34. armijski korpus je noću 27/28. novembra naredio hitno izvlačenje nemačkih jedinica iz rejona Kraljeva. U duhu toga naređenja, 7. SS divizija povukla je svoje jedinice na levu obalu Ibra, porušila mostove na reci i otpočela evakuaciju Kraljeva. Za to vreme je borbena grupa »Fišer« držala čvrsto položaje u rejonu Mrčajevci — Mojsinje, a 104. divizija u rejonu Čačka. U uličnim borbama 28-og i noću 28/29. novembra protiv zaštitnih jedinica 7. SS divizije, 2. proleterska, uz sadejstvo 223. divizije Crvene armije, oslobodila je Kraljevo. Istovremeno su 18. i 19. brigada 25. divizije prešle reku Ibar kod Mataruga i produžile nastupanje ka Kaoni. Pod pritiskom 17. divizije, 29. novembra je borbena grupa »Fišer« odbačena ka Čačku.

Radi što efikasnijeg gonjenja neprijatelja koji je otpočeo -odstupanje, Štab 14. korpusa NOVJ orijentisao je 25. diviziju preko Jelice ka Ovčaru i Moravici, 2. proletersku desnom a 17. diviziju levom obalom Zapadne Morave ka Čačku, dok je 45. i 23. diviziji postavio zadatak da deystvuju na pravcu Užice — Bajina Bašta — Ljubovija.

Prilikom nastupanja ka Čačku, 2. proleterska divizija naišla je na snažan otpor nemačke 104. divizije. U vrlo teškim borbama od 30. novembra do 2. decembra uveče savladan je otpor 104. divizije i oslobođen je Cačak.

Trećeg decembra je Vrhovni štab naredio da se rasformiraju 13. i 14. korpus NOVJ i da se od 23, 25, 45, 17. i 28. divizije formira Južna operativna grupa divizija pod komandom komandanta Glavnog štaba Srbije. Njen je zadatak bio da deystvom na pravcu Zvornik — Tuzla — Doboj, spreči nemačko

povlačenje preko Brčkog, a time i pristizanje neprijateljskih snaga na sremski front.

U vezi s tim naređenjem, Glavni štab Srbije, s obzirom na postojeću situaciju na frontu, odlučio je da jednovremeno sa pregrupisavanjem divizija nastavi borbe sa odstupajućim nemačkim snagama. Zato je 2. proletersku i 25. diviziju orijentisao prema Požezi i Užicu, 17. i 45. diviziju prema Ljuboviji i, dalje, ka Loznici, a 23. diviziju uputio preko Valjeva ka Krupnju. Pod pritiskom ovih jedinica, Nemci su otpočeli prelaz preko podignutog mosta na Drini kod Ljubovije. Za to vreme su 104. divizija, borbena grupa »Burgemajster« i 67. landesšicen-puk branili Požegu sa linije Arilje — Krstac — Ovčar — Kablar — Loret, borbena grupa »Hart« je bila na položajima Tvrdiće — Ponikvica (severoistočno od Užica), 11. divizija je obezbeđivala mostobran kod Ljubovije, a borbena grupa »Škenderbeg« je prebačena u Višegrad. Tada je Stab 7. SS divizije, koja se nalazila u Užicu, uputio 14. puk prema Vardi. Ovaj je do mraka odbacio jedinice 45. divizije i obezbedio komunikaciju Užice — Rogačica. Pošto je pomoć 17. divizije došla kasno, a Nemci su već bili prestali da koriste tu komunikaciju, to je ova divizija upućena ka Loznici.

Za to vreme su 2. i 25. divizija vršile snažan pritisak na Požegu, vodeći teške borbe na padinama Blagaje i Krstača. One su 13. decembra, posle teških borbi sa zaštitnicom 104. divizije, oslobodile Požegu i, produživši nastupanje, 16. decembra oslobodile i Užice.

U cilju prihvata 91. i 21. armijskog korpusa koji su se iz Sandžaka povlačili preko Višegrada, borbena grupa »Hart« je organizovala odbranu u rejonu Kremne. Sem toga, nemačke snage su proširile mostobran kod Višegrada do Dobruna.

Dok su se vodile borbe u dolini Ibra i Zapadne Morave, 91. armijski korpus, pod zaštitom borbene grupe »Šojerlen«,⁴⁶⁹ povlačio se pravcem Novi Pazar — Sjenica — Priboj — Višegrad. Jedinice 37. divizije NOVJ, i pored stalnih napada duž komunikacije Sjenica — Prijepolje, kao ni 22. divizija, koja je nadirala od Novog Pazara, nisu mogle da bitnije utiču na tok njegovog povlačenja. Dejstvo ovih divizija došlo je do izražaja u borbi protiv tvrđavske brigade »Angermiler«,⁴⁷⁰ u rejo-

⁴⁶⁹ Grupa »Šojerlen« je sredinom oktobra 1944. upućena pravcem Raška — Novi Pazar — Sjenica — Priboj — Višegrad. Zadatak joj je bio da obezbedi ovaj odstupili pravac za izvlačenje nemačkih snaga i da se poveže sa jedinicama 34. armijskog korpusa u rejonu Kremne. Savladajući otpor 37. divizije NOVJ, ona je uspjela da do 20. novembra ovlada tim pravcem.

⁴⁷⁰ Ona je, kao začelna jedinica 91. korpusa, štitila izvlačenje 41. divizije.

nu Sjenice, od 12. do 14. decembra. Posle oštarih borbi na liniji Devino Brdo — Breza — Dubnica, brigada »Angermiler«, gonjena od 22. divizije, odstupila je ka Prijepolju.

Raspored jedinica 91. korpusa bio je 18. decembra ovaj: oko Priboja 41. divizija, oko Prijepolja 963. tvrđavska brigada »Kloc« i brigada »Angelmiler«. Istovremeno, u rejon Bijelog Polja, u pokretu ka Kolašinu, nalazila se nemačka 22. divizija.⁴⁷¹ Ove jedinice zadržale su se na naznačenoj prostoriji do sredine januara 1945, da bi prihvatile 21. armijski korpus.

**Prelaz Južne
operativne grupe
divizija u istočnu
Bosnu**

U duhu naređenja Vrhovnog štaba od 3. decembra, komandant Južne operative grupe ie postepeno oslobađao divizije od angažovanja protiv 34. armijskog korpusa i pripremao prelaz preko Drine. Tako je 8. decembra 17. divizija prebačena u rejon Loznice a 45. divizija upućena prema Krupnju. Umesto izvučene 45. divizije, za dejstva na nemački mostobran kod Ljubovije orijentisana je 23. divizija. U borbama od 12. do 15. decembra, protiv delova 7. SS divizije, ona je uspela da ovlada ovim mostobranom.

Po završenim pripremanama, 17. divizija je prešla Drinu kod Badovinaca, u vremenu od 15. do 17. decembra, uz prihvata 28. divizije,⁴⁷² i s ovom zajedno prikupila se istočno od Bijeljine. Odmah su reagovali delovi 1. brdske divizije iz Brčkog u pravcu Bijeljine i delovi 7. SS divizije s juga u pravcu Branjeva. Zbog toga je noću 17/18. decembra, u rejonu Kurjačica, hitno prebačena preko Drine 45. divizija, a sutradan, kod Ljubovije, i 23. divizija. Najzad je 23. decembra Južna operativa grupa divizija uspostavila vezu sa 3. korpusom NOVJ, a 27. i 28. decembra (kada je 25. divizija prešla preko Drine kod Zvornika) konačno je završila prelaz u istočnu Bosnu.

Dvomesecne borbe (novembar—decembar 1944) jedinica NOVJ i bugarske 2. armije u zapadnoj Srbiji, na Kosovu i u Metohiji protiv grupe armija »E« uglavnom su vođene sa bočnim obezbeđenjima i zaštitnicama. I pored gubitaka, grupa armija »E«, zahvaljujući upornosti i snalažljivosti, organizovano se povukla preko Drine u Bosnu. Nedovoljne snage NOVJ nisu mogle sprečiti to povlačenje, niti postići neki veći operativni uspeh. Situacija bi bila sasvim drukčija da se bugarska

⁴⁷¹ Ona je 22. novembra upućena iz Prijepolja, preko Brodareva, ka Mojkovcu radi sadejstva sa 21. armijskim korpusom koji se povlačio preko Crne Gore.

⁴⁷² Ta divizija, prebačena na levu obalu Drine 28—30. novembra, dejstvovala je sama u rejonu Bijeljine sve do prebacivanja ostalih divizija Južne operative grupe.

2. armija više angažovala, s obzirom na njenu materijalnu snagu (četiri kompletne pešadijske divizije, jedna konjička divizija i jedna tenkovska brigada, opremljene modernim nemačkim naružanjem).

Oslobođenjem zapadne Srbije, Kosova i Metohije završene su borbe u Srbiji. Njena slobodna teritorija, povezana sa oslobođenom Makedonijom, Crnom Gorom i Dalmacijom, predstavljala je solidnu strategijsku bazu za dalje vođenje rata u Jugoslaviji.

OSLOBOĐENJE CRNE GORE, SANDŽAKA I ISTOČNE HERCEGOVINE

Približavanje Crvene armije granicama Jugoslavije i prenošenje težišta operacija NOVJ u Srbiju prinudili su nemačku komandu da iz Crne Gore hitno prebaci u Srbiju svoje glavne snage, dotada angažovane u durmitorskoj operaciji. Na teritoriji Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka ostalo je 1. septembra, pored kvislinških snaga, oko tri nemačke divizije i dve borbene grupe.⁴⁷³ Zbog postojeće situacije, naročito na istočnom delu jugoslovenskog ratišta, one nisu mogle da računaju na neko naročito pojačanje, te su se zato uglavnom i orijentisale na odbranu uporišta i komunikacijskih pravaca, koji su, s obzirom na predstojeće povlačenje 21. brdskog armijskog korpusa iz Albanije, dobili poseban značaj za Nemce.

Protiv ovih neprijateljskih snaga angažovan je 2. korpus, kome je Vrhovni štab postavio sledeće osnovne zadatke:

— što pre povratiti oslobođenu crnogorsko-sandžačku teritoriju, a potom je čvrsto držati;

— sa područja Sandžaka jednom divizijom (37. sandžačkom) sadejstvovati s jedinicama NOVJ koje su već prodrle, ili vrše prodor, u Srbiju;

— razbiti neprijateljske posade u Crnogorskom primorju i južnoj Dalmaciji i sprečiti prikupljanje kvislinških forma-

⁴⁷³ Njihov raspored je bio sledeći: delovi 118. divizije u dolini donjeg toka Neretve; 369. legionarska divizija — jedan deo od ušća Neretve do Cavtata, a drugi oko Dubrovnika, Trebinja, Blagaja i Stoca; 181. divizija — štab i manji delovi u Albaniji, a glavnina na području Mateševa, Podgorice, Cetinja, Danilovgrada, Nikšića i Crnogorskog primorja; borbena grupa »Bendl« i deo legije »Kremler« na liniji Priboj — Prijepolje — Pešter — Rožaj. Pored ovih jedinica na teritoriji Hercegovine su se nalazili: 2. domobranska brdska brigada, 9. domobranska posadna brigada, 9. ustaška brigada, 6. žandarmerijski puk, 4. lovački bataljon 3. dopunske brigade i niz drugih manjih jedinica. Na ovoj teritoriji su bile i sledeće četničke snage: Nevesinjski, Trebinjski, Durmitorski, Nikšićki, Zetski, Kovski i Drinski korpus.

cija i njihovo povezivanje sa reakcionarnim krugovima na Zapadu.

Za izvršenje ovih zadataka, Štab 2. korpusa je 24. avgusta 1944. izdao potčinjenim jedinicama sledeće naređenje: 3. diviziji — da sa 1. brigadom divizije »Garibaldi« izvrši pokret opštim pravcem preko Štitova ka Kolašinu i Beranama, na toj prostoriji manevruje i izbegava jače borbe sve dok se ne stvori povoljna situacija za oslobođenje tog područja; Primorskoj operativnoj grupi — da i dalje dejstvuje ka Trebinju, Grahovu i Nikšiću, i da bude što opreznija u pravcu Nikšića; 29. diviziji — da i dalje dejstvuje ka Bileći, Nevesinju, Gacku i Stocu, i posebnu pažnju obrati na pravac Pivska planina — Dulići; diviziji »Garibaldi« (bez 1. brigade) — da se prikupi u Velimlju, poveže sa Štabom Primorske operativne grupe i stavi pod njegovu komandu; Artiljerijskoj grupi — da se prikupi u Presjeci uhvati vezu sa 6. brigadom i, prema potrebi, pomogne joj na pravcu Nikšića⁴⁷⁴ (skica br. 27).

Oslobođenje Borana, Izvlačenjem 1. brdske i 7. SS divizije iz Andrijevice i Nikšića Crne Gore, posle durmitorske operacije, stvoreni su povoljniji uslovi za dejstvo jedinica 2. korpusa NOVJ. Treća divizija je iskoristila ovu situaciju i, u brzom prodoru sa pravca Krnova, do kraja avgusta oslobodila Kolašin, Berane i gornji tok Lima. Ona je 1. septembra imala sledeći raspored: 5. brigada u rejonu Berana, orijentisana ka Bijelom Polju i Rožaju, 7. brigada u rejonu Andrijevice, orijentisana ka Čakoru, i 9. brigada u rejonu Kolašina, sa zadatkom da zatvori pravac od Mojkovca i Morače.

Da bi sačuvala komunikacije koje Sandžak i dolinu Lima vezuju sa dolinom Morače i Zete, nemačka komanda je odlučila da 3. diviziju okruži i uništi na prostoriji Kolašin — Berane — Andrijevice,⁴⁷⁵ pa je 30. avgusta uputila četnički 7. puk pravcem Pljevlja — Kovren — Mojkovac, ojačani 2. bataljon nemačkog 363. puka i četnički 6. puk, iz rejona Prijepolje, dolinom Lima, ka Mateševu, četničke jedinice: 8. puk, Bjelopavličku brigadu i Durmitorski i Kanski korpus iz doline Morače ka Kolašinu. U Mateševu se već nalazila pukovska borbena grupa »Harendorf«.⁴⁷⁶ Napad je počeo 4. septembra. Pod priti-

⁴⁷⁴ Tom zapovešću nije obuhvaćena 37. sandžačka divizija, jer je ona od Vrhovnog štaba dobila zadatak koji se vidi u osnovnim zadacima 2. korpusa.

⁴⁷⁵ Taj pothvat, prema četničkim podacima, izveden je pod šifrom »Severni juriš«.

⁴⁷⁶ Formirana početkom avgusta 1944. od raznih jedinica nemačke 181. divizije. Zadatak joj je bio da sadejstvuje ostalim nemačkim snagama u operaciji »Ribecal«, na pravcu Podgorica — Kolašin.

skom mnogo nadmoćnijih neprijateljskih snaga, 9. brigada se povukla na masiv Bjelasice, prihvaćena od delova 5. i 7. brigade. Međutim, 5. brigada je uspešno sprečavala prodor neprijatelja severnim padinama Bjelasice ka Beranama, a 7. brigada prodor od Trešnjevika ka dolini Lima.

Posle nekoliko dana žestokih borbi, pošto je izvukla materijal iz Berana, a ranjenike poslala u Italiju, 3. divizija se vešt看 manevrom prebacila u rejon Bijelog Polja. Dok je neprijatelj, 10. i 11. septembra, posedao prostoriju Kolašin — Andrijevića — Berane, Stab 3. divizije je 5. brigadu orijentisao ka Mojkovcu, a 7. i 9. brigadu zadržao u rejonu Bijelog Polja. Nastupajući ka Mojkovcu, 5. brigada je razbila jedan četnički bataljon u dolini Tare i 13. septembra zauzela Mojkovac. Ovim manevrom su neprijateljske snage bile odsećene od svojih polaznih baza u Pljevljima i Prijepolju i time dovedene u nepovoljan položaj. Odlučivši da razbije ove neprijateljske snage i ponovo ovlada izgubljenom teritorijom, Stab 3. divizije je 5. brigadu orijentisao prema Kolašinu a 7. i 9. brigadu dolinom Lima, ka Andrijevići.

Posle oštrih borbi 5. brigada je 15. septembra zauzela Kolašin i odbacila neprijatelja ka Mateševu. U međuvremenu su 7. i 9. brigada nadirale obalama Lima ka Beranama. Slomivši neprijateljski otpor u okuci Lima, 7. brigada je preko istočnih ogranaka Bjelasice izbila na komunikaciju Berane — Andrijevića i na taj način presekla odstupnicu neprijatelju. I pored takvog uspeha 5. i 7. brigade, neprijatelj se ipak izvukao delom ka istoku a delom ka Mateševu, čemu je znatno doprinelo zakašnjenje 9. brigade, koja je nastupala desnom obalom Lima.

Protivnapadom od 14. do 16. septembra, 3. divizija konačno je oslobodila Berane, a 17. septembra i Andrijeviću, nanevši neprijatelju osetne gubitke. U ovim borbama potpuno su razbijeni četnici u istočnom delu Crne Gore, pa je dolina Lima ponovo postala čvrst oslonac 3. divizije za dejstvo ka Peći, Rožaju i Sandžaku. Ali, i pored toga, slobodna teritorija nije bila dovoljno zaštićena, jer su u njenu dubinu zadirala dva neprijateljska klina — jedan, uži, dolinom Zete, ka Nikšiću, drugi, nešto širi, srednjim tokom Tare, ka Mateševu. Uporišta Nikšić i Mateševo služila su Nemcima kao oslonci za lakše prodiranje glavnim komunikacijama Crne Gore. Nikšić su branili 2. bataljon 363. puka, jedan italijanski bataljon crnih košulja i četnički Durmitorski i Ostroški korpus, a Mateševo 1. bataljon 363. puka, jedan italijanski bataljon crnih košulja i četnički Morački i Kovski korpus. Da bi osigurao svoju pozadinu, Stab 2. korpusa je odlučio da zauzme ta uporišta, pa je ka Nikšiću orijentisao 6. brigadu i Nikšićki partizanski odred, a na Mate-

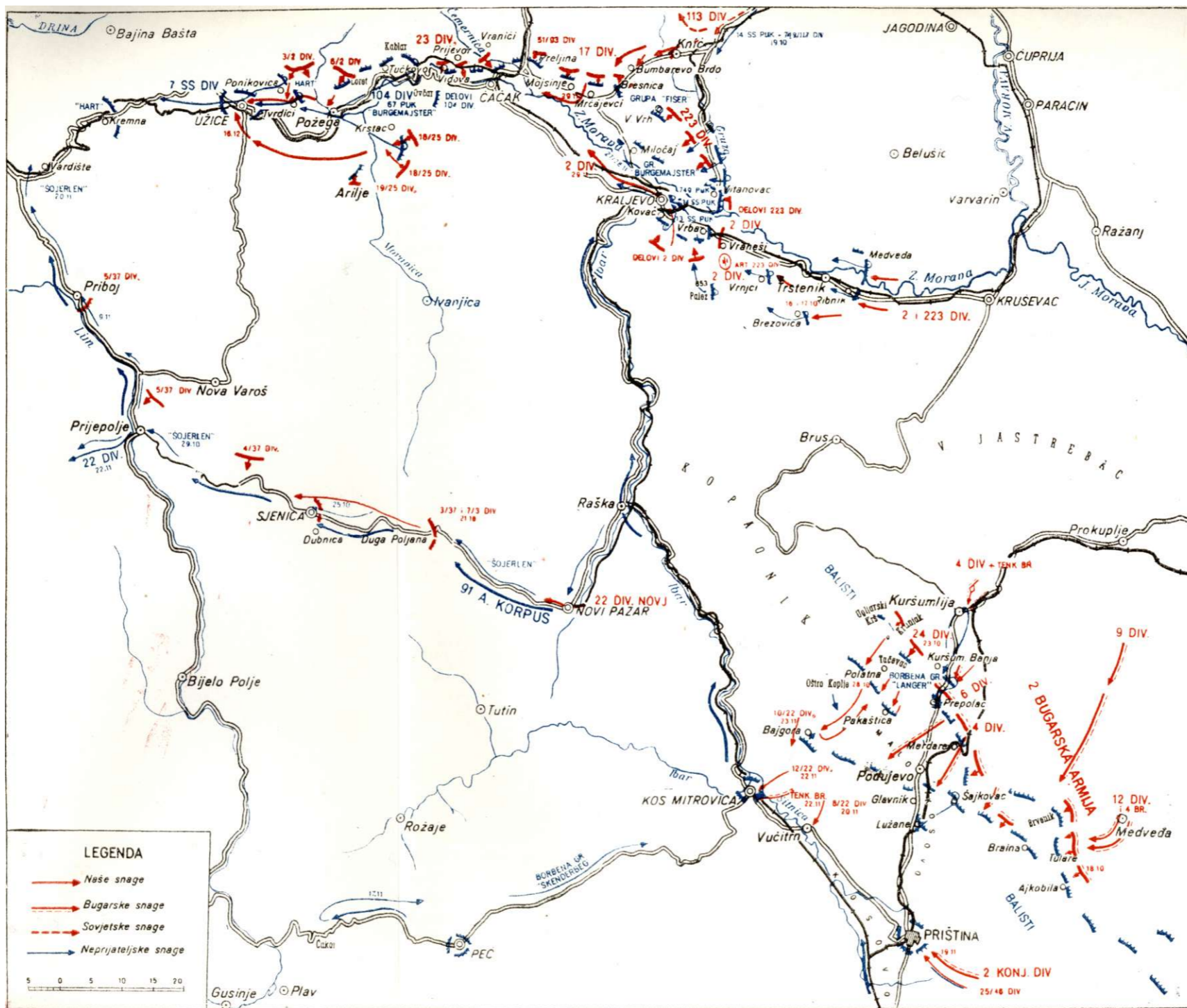
ševo 5. brigadu, delove 7. brigade i Kovski partizanski odred. U borbama do 15. septembra neprijateljske snage u oba uporišta pretrpele su znatne gubitke. Iznurena u borbama, bez ojačanja i redovnog snabdevanja, posada Nikšića, iskoristivši nebudnost naših jedinica, izvukla se noću 17/18. septembra ka Danilovgradu. Ujutru je 6. brigada, uništivši nemačku zaštitnicu, oslobodila Nikšić i zaplenila veću količinu naoružanja i opreme. Tada su od Pljevalja intervenisali oko 1200 četnika i jedna četa Nemaca. Očekujući ovu intervenciju, Stab 2. korpusa je uputio na taj pravac svoj Izviđački bataljon i Prateći bataljon Vrhovnog štaba, pored Durmitorskog partizanskog odreda koji se nalazio u rejonu Negobude. Ove snage su noću 18/19. septembra napale neprijatelja koji se prikupljao u rejonu Lever-Tare, u dvodnevnoj borbi ga razbile i prinudile na povlačenje. Posada u Mateševu, koja je dotada odolevala napadima, noću 6/7. oktobra se povukla ka Podgorici, rušeći za sobom skoro sve objekte na komunikaciji Mateševo — Bioče. Čisteći dolinu Morače i područje Kuča od zaostalih neprijateljskih snaga, 5. brigada je 9. oktobra izbila na liniju Cvrčen — Zlatica — Vrbica — Medun (rejon Podgorice).

Oslobodjenjem Nikšića i Mateševa neprijatelj je lišen dva vrlo važna uporišta i pogodnih zemljišnih objekata koji su mu omogućavali dejstva ka Hercegovini i Sandžaku. Nasuprot tome, 2. korpus je dobio veću slobodu manevrovanja, a Nikšić mu je postao vojno-politički centar. Na slobodnoj teritoriji od Nikšića do Gusinja i Plava obnovljen je rad komandi mesta i područja, organa narodne vlasti, partijskih i omladinskih organizacija i organizacija Narodnooslobodilačkog fronta. Na sastancima, konferencijama i zborovima upoznavane su široke narodne mase sa vojno-političkom situacijom. Posebna pažnja je poklonjena stanovništvu u graničnom pojasu prema Albaniji gde se još osećao uticaj velikoalbanske reakcije. Mnogi zavedeni četnici predavali su se vojnim organima i organima narodne vlasti. Na tom ekonomski iscrpenom području prikupljana je hrana za najugroženije porodice. Radne jedinice omladinskih organizacija prikupljale su setvu i opravljale puteve, stanove, telefonske mreže itd.

Oslobodjenje severoistočne Hercegovine

Za vreme durmitorske operacije (avgusta 1944) 29. divizija je sa položaja prema Bileći, Gacku i Nevesinju sprečila nadiranje 369. divizije, ustaša i četnika ka Crnoj Gori. Preduzevši aktivna dejstva ka centralnoj Hercegovini, njena 11. brigada je noću 1/2. septembra oslobodila Avtovac i Gacko, a do

OSLOBOĐENJE ZAPADNE SRBIJE, KOSOVA I METOHIJE (15-OKTOBAR-20. DECEMBAR 1944)

Skica br. 26

6. septembra i Gatačko polje.⁴⁷⁷ Na zahtev Vrhovnog štaba NOV i POJ da se spreči prikupljanje i aktivnost neprijatelja u rejonu Kalinovik — Konjic, Stab 2. korpusa je naredio 29. diviziji da težište dejstva prenese u severoistočnu Hercegovinu.

Novonastala situacija na sektoru Gacka uznemirila je neprijatelja. Stab 369. divizije i četnička Komanda za istočnu Bosnu i Hercegovinu odlučili su da delom snaga napadnu 29. diviziju i povrate Gacko. U tom cilju, noću 9/10. septembra, neprijatelj je otpočeo nastupanje od Kalinovika i Nevesinja ka Gacku. Upornom odbranom 11. brigade na pravcu Kalinovik — Gacko i 12. i 13. brigade na pravcu Nevesinje — Gacko, u dvo-dnevnom borbama, slomljen je neprijateljski napad. Goneći razbijenog neprijatelja, 11. brigada je 15. septembra izbila u rejon Uloga, a 12. i 13. brigada u Kifino Selo i Bratač. Za vreme ovih borbi 10. brigada je vezivala neprijateljski garnizon u Bileći, a 14. brigada garnizon u Ljubinju. Druga brigada divizije »Garibaldi« bila je u rezervi kod Gacka. U svom daljem nastupanju, 11. brigada je izbila istočno od Kalinovika, na komunikaciju Kalinovik — Foča, presekla četnicima odstupnicu ka Foči i 16. septembra oslobodila Kalinovik. Razbijeni četnici pokušali su da se prebace u južnu Hercegovinu, ali su ih delovi 13. brigade, kod Stoca, i delovi 14. brigade, kod Ljubinja, potpuno razbili.

Izbijanjem 29. divizije u gornji tok Neretve razbijene su četničke jedinice u severnoj Hercegovini i u jednom delu istočne Bosne i zapadnog Sandžaka. Posle toga otpočeo je masovniji priliv novih boraca, te su ponovo formirani Konjički i Kaiinovički partizanski odred. U Gacku je 17. septembra izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor.

Oslobođenje južnog Obalski pojas od ušća Neretve do Bo-
Primorja sa zaleđem jane branile su nemačka 181. divizija i
kvislinške jedinice, oslanjajući se na
uporišta Mostar, Dubrovnik, Trebinje, Bileća, Grahovo, Risan,
Kotor, Cetinje, Bar i Ulcinj. Politički rad na ovom području
bio je skoro zamro. Ovakvo stanje svestrano su iskoristile kvi-
slinške snage koje su se počele povezivati sa reakcionarnim
elementima na Zapadu, pripremajući čak i preuzimanje vlasti
od Nemaca.⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ Po oslobođenju Gatačkog polja, od Južnohercegovačkog parti-
zanskog odreda i novih boraca formirana je 14 (omladinska) brigada.

⁴⁷⁸ Hercegovački četnici, podsticani od reakcionarnih krugova na
Zapadu, otpočeli su u septembru 1944. neprijateljstva prema Nemcima.
Međutim, ovo je bilo kratkotrajno, jer su Nemci vrlo oštro reagovali na
pojedine istupe četnika, posle čega je njihova saradnja nastavljena.

Svi dosadašnji pokušaji Primorske operativne grupe dublje prodre u Crnogorsko primorje i južnu Dalmaciju bili energično sprečeni od strane neprijatelja. Zbog toga je hovni štab, 14. septembra, stavio u zadatak 2. korpusu da snagama izvrši prodor na ovo područje i oslobodi ga. 2. korpusa je naredio da Primorska operativna grupa prene težište borbi u Crnogorsko primorje a 29. divizija u južnu Hercegovinu, da tamo što pre likvidiraju neprijateljska i uspostave narodnooslobodilačku vlast. Radi izvršenja zadatka i obezbeđenja dotada postignutog uspeha, 29. divizija je na sektoru Gacko — Kalinovik — Nevesinje zadržala 11. brigadu, dva bataljona 10. brigade, 2. brigadu divizije »Garibaldi« i Konjički i Kalinovički partizanski odred. Zatim je naredila 12. i 10. brigada (bez dva bataljona) napadnu i oslobode 13. i 14. brigada (formirane u Južnohercegovačku udar grupu) da se prebace u rejon Trebinja i preseku komunikacije Trebinje — Bileća i Trebinje — Stolac, obezbeđujući tako pad na Bileću. U istom cilju, Primorska operativna grupa orijentisala 2. dalmatinsku brigadu i Grupu bokeljskih bataljona ka Bileći, da sadejstvuju 10. i 12. brigadi 29. divizije, crnogorsku brigadu na komunikaciju Grahovo — Risan, a crnogorsku brigadu i Lovćenski partizanski odred u dolini Zete, prema Danilovgradu, i na komunikacije Podgorica — tinje i Rijeka Crnojevića — Vir Pazar.

Prvi objekat koji je trebalo zauzeti, i time stvoriti povoljne uslove za dalja dejstva, bio je uporište Bileća. Zbog sve posebnog položaja na pravcu Trebinje — Dubrovnik, Bileća bila jako utvrđena; svaka veća zgrada je osposobljena za važnu odbranu. Posadu ovog uporišta sačinjavali su četnička i Nemaca i Italijana — ukupno oko 850 vojnika. No, 25/26. septembra, 12. i 10. brigada prešle su u napad, u oštroj borbi zauzele spoljnu liniju odbrane i okružile grad, nisu uspele da dublje prodru u grad. Sutradan, u prvi uz podršku artiljerije, brigade su ponovo krenule u napad i oštrim borbama zauzele samo nekoliko zgrada. U nameri deblokira garnizon u Bileći, neprijatelj je 30. septembra venisao sa pravca Trebinja. U žestokim borbama kod Jasena i Moskog 13. i 14. brigada su prinudile neprijatelja da se povuče ka Trebinju. Nastavljajući napad, 10. i 12. brigada, posle njihovih borbi, uspele su da 2. oktobra do 21. čas oslobode Bileći, uništivši veći deo neprijateljske posade.

Jednovremeno s napadom na Bileću, 2. dalmatinska brigada je izvršila prodor jugoistočno od Trebinja, a Grupa bokeljskih bataljona ka Krivošiji. Pokušaj neprijatelja da spreci ove prodore nije uspeo, jer su dejstva pomenutih jedinica bila

olakšana napadima 13. i 14. brigade kod Ljubomira i Moskog., produžujući nastupanje, 2. brigada je, posle oštarih borbi 27. i 28. septembra, izbila u rejon Zeljeva, a Grupa bokeljskih bataljona u rejon Crkvica.

Uspešna dejstva jedinica 29. divizije i Primorske operative grupe na području Trebinja prinudila su četnički Trebinjski korpus (koji je posedao spoljnu odbranu Trebinja) da se noću 1/2. septembra povuče preko Trebišnice ka severnoj Hercegovini. Time je stvorena veća mogućnost za manevrovanje jedinica NOVJ.

Za to vreme je 10. crnogorska brigada na više mesta, one sposobila komunikaciju Grahovo — Risan i blokirala neprijateljska uporišta na njoj. Kako nije imao sopstvenih snaga da izvrši deblokadu ovih uporišta, Stab 181. divizije je naredio Pavlu Đurišiću da im uputi pomoć. Grupa od oko 1600 četnika otpočela je 1. oktobra nastupanje od Podgorice, preko oslobođenih Komana, ka Progonovićima i Cepetićima. Da bi sprečila nastupanje četnika, 10. brigada je glavninu svojih snaga orijentisala prema njima. U međuvremenu su delovi 6. brigade i Lovćenskog partizanskog odreda razbili tu četničku grupu i odbacili je ka Podgorici. Iskoristivši pomeranje snaga 10. brigade, neprijatelj je dejstvom iz Boke deblokirao uporišta na komunikaciji Risan — Grahovo i time odložio pad Grahova.

Oslanjajući se na postignute uspehe, Stab 2. korpusa je naredio 29. diviziji da u sadejstvu s delovima Primorske operative grupe oslobodi Trebinje. Posadu ovog neprijateljskog uporišta sačinjavali su ojačani bataljon iz 369. divizije, jedna četa 9. domobranske posadne brigade i jedna četa muslimanske milicije, podržavani četom tenkova i divizionom artiljerije. Odbrana je bila solidna: spolja — pogodni zemljišni objekti i utvrđenja ostala još iz doba Austro-Ugarske dopunjeni su bunkeerima, minskim poljima i žicanim preprekama; u samom gradu — mnoge zgrade, posebno kasarna i utvrđenje Hrupjelo, pretvorene su u otporne tačke.

Trećeg oktobra su 13. i 14. hercegovačka i 2. dalmatinska brigada krenule u napad i u toku dana i noći slomile otpor spoljne odbrane, koja je već bila oslabljena odbacivanjem četničkog Trebinjskog korpusa. Da bi izbegao uništenje, komandant posade je prikupio svoje jedinice, porušio mostove na Trebišnjici, zapalio kasarnu i, 4. oktobra u 15 časova, počeo da se povlači ka Dubrovniku. Posle teških borbi kod Dražin-Dola sa 14. brigadom, koju je podržavala saveznička avijacija, on se samo s delom snaga probio ka Dubrovniku, a ostale snage, rastrojene, vratile su se u Trebinje. Noću 4/5. oktobra obruč oko Trebinja je bio potpuno zatvoren. Sutradan je jedan nemački bataljon (najverovatnije iz 369. divizije), sa pravca Dubrovnika,

uzalud pokušavao da deblokira Trebinje, vodeći teške borbe sa delovima 29. divizije kod Duži. Najzad, 6. oktobra, slomljen je i poslednji otpor posade, i Trebinje je oslobođeno.

Oslobođenjem Trebinja i dela Krivošija⁴⁷⁹ stvoreni su povoljni uslovi za dejstva ka jadranskoj obali, te je Štab 2. korpusa, na osnovu naređenja Vrhovnog štaba, orijentisao 29. diviziju ka Dubrovniku⁴⁸⁰ a Primorsku operativnu grupu ka Boki Kotorskoj.

Razvijajući dejstva, jedinice Primorske operativne grupe (odnosno 10. brigada, jedan bataljon 6. crnogorske brigade i 3. brigada divizije »Garibaldi«) blokirale su 9. oktobra neprijateljska uporišta Grahovo, Dragalj i Drvenik, a Ledenice obuhvatile sa severa i severoistoka. Položaj neprijatelja u ovim uporištima pogoršao se još više dejstvom 1. bokeljske brigade, koja je do 10. oktobra oslobodila sela Crkvice, Mokrine i Mrcine' a do 16. oktobra Zlijebi, Kameno, Igalo i Sutorin i na taj način osujetila svaku neprijateljsku intervenciju od Herceg-Novog. Za to vreme je 2. dalmatinska brigada dejstvovala ka Konavlima i Dubrovniku.

Pošto su bili stvoreni svi uslovi za postepeno likvidiranje blokiranih uporišta, Štab 2. korpusa je naredio napad na Grahovo, koji je otpočeo 16. oktobra pred veče. Posadu ovog najjačeg neprijateljskog uporišta su sačinjavali 5. četa 2. bataljona 334. fizilirskog puka, četnička Vučedolska brigada i dva voda Nemaca pristiglih iz okolnih sela, ojačani vodom brdskih i odeljenjem protivtenkovskih topova. Svi pokušaji 10. brigade i jednog bataljona 6. brigade (3. brigada divizije »Garibaldi« bila je u rezervi) da slome otpor neprijateljske posade, noću 16/17. i 17/18. oktobra, ostali su bez uspeha. Štab 334. puka je 18. oktobra uputio jednu borbenu grupu da deblokira Grahovo. Ona je 19. oktobra izbila na Bračansko brdo, odakle je istog dana odbačena odlučnim protivnapadom dvaju bataljona 10. brigade. Dvadeset prvog oktobra jedinice su treći put krenule u napad i, podržavane od jednog voda brdskih topova, u silovitom nalletu, do 21 čas, oslobodile Grahovo, a posadu uništile. Sutradan su oslobodile i selo Dragalj, uništivši posadu od jednog ojačanog voda Nemaca iz 2. bataljona 334. puka.

Oslobođenjem Grahova i Dragalja dobila je Primorska operativna grupa čvrst oslonac za dejstva prema Boki Kotorskoj i Cetinju. U cilju proširenja ovog uspeha, Vrhovni štab

⁴⁷⁹ Za vreme borbi oko Trebinja Grupa bokeljskih bataljona oslobodila je deo Krivošija, a potom se sa glavninom orijentisala ka Konjskom. Ovde je od nje i novih boraca 5. oktobra formirana 1. bokeljska brigada, koja je ušla u sastav Primorske operativne grupe.

⁴⁸⁰ Borbe 29. divizije za oslobođenje Dubrovnika opisane su u odeljku: Oslobođenje Dalmacije.

tjov i POJ naredio je 2. korpusu da nastavi nadiranje ka Crnogorskom primorju, donjem toku Neretve i Mostaru. Štab 2. korpusa je uputio Primorsku operativnu grupu, pojačanu 10. hercegovačkom brigadom, ka Boki Kotorskoj, a 29. diviziju, po oslobođenju Dubrovnika, ka Mostaru.

Boku Kotorsku — najjače neprijateljsko uporište na južnom Jadranu — branile su jedinice nemačkog 334. puka, dva mornarička bataljona, dva bataljona »crnih košulja« i četnička Bokeljska brigada, ojačani 3. divizionom 222. artiljerijskog puka, obalskom artiljerijom i 3. četom 222. pionirskog bataljona.

S obzirom na raspored neprijateljskih snaga u Boki Kotorskoj, Štab Primorske operativne grupe postavio je 22. oktobra sledeće zadatke potčinjenim jedinicama: da 10. hercegovačka brigada oslobodi HercegNovski zaliv a 2. dalmatinska Risanski zaliv; da 1. bokeljska brigada blokira ostala uporišta Boke a 10. crnogorska odseče Boku od njenog zaleđa i oslobodi Cetinje.

Prodorom 1. bokeljske brigade ka Tivatskom zalivu i zauzimanjem neprijateljskih uporišta u selima Bijeloj, Biošićima, Denovićima i Kumboru stvoreni su povoljni uslovi za napad 10. hercegovačke brigade na Herceg-Novi. Pošto je izvršila sve pripreme, 10. hercegovačka brigada, ojačana artiljerijskim vodom, krenula je 25. oktobra uveče u napad na Herceg-Novi i okolna uporišta, koje je branio ojačani bataljon iz nemačkog 334. puka. Svi pokušaji da se slomi otpor neprijatelja ostali su bez uspeha sve do noći 27/28. oktobra. Brigada je tada, iskoristivši mrak i nevreme, kroz breše u žičanim preprekama i minskim poljima ubacila u grad tri čete. Sutradan, napadom spolja i iznutra, ona je uspela da do 17 časova zauzme tvrđavu Spanjolu i do 19 časova oslobodi grad. Ostaci neprijatelja povukli su se ka Zeleniki, a odatle brodovima u ostala uporišta u južnom delu Tivatskog zaliva.⁴⁸¹

Jednovremeno s napadom na Herceg-Novi, tj. noću 27/28. oktobra, otpočeo je i napad 10. crnogorske brigade na neprijateljska uporišta oko Cetinja. Zbog njegovog političkog i operativnog značaja (kao pomoćnog pravca za povlačenje nemačkog 21. korpusa i kao uporišta za intervenciju ka Boki Kotorskoj), Cetinje su branili 222. fizilirski bataljon 181. divizije, feldkomandantura broj 1040, 144. bataljon »crnih košulja«, jedna četa sastavljena od vazduhoplovaca i 600 četnika, ojačani sa četiri tenka i dve baterije. Pokušaj 10. crnogorske brigade da iznenadnim napadom ovlada neprijateljskim uporištima duž komunikacije Krstac — Cetinje nije uspeo. Da bi oja-

⁴⁸¹ Po oslobođenju Herceg-Novog 10. hercegovačka brigada je vraćena u sastav 29. divizije.

cao snage na pravcu Cetinja, Stab Primorske operativne grupe uputio je glavninu 1. bokeljske brigade na komunikaciju Kotor — Cetinje. U međuvremenu je 10. crnogorska brigada presekla tu komunikaciju i ovladala nekim manjim uporištima na njoj. Tada je 1. bokeljska brigada orijentisana ka Kotoru, a 10. crnogorska je pojačala pritisak na Cetinje. I pored žilavog otpora neprijatelja, kome je pristiglo pojačanje (2. bataljon 359. puka), 10. brigada je do 5. novembra ovladala Bukovicom i selima Čekanjem i Dubovikom, kao i svim neprijateljskim položajima neposredno oko Cetinja. Dobivši i sama pojačanje (1. bataljon 6. brigade i jednu bateriju) ona je, u borbama od 6. do 12. novembra, prinudila neprijatelja da, 13-og ujutru, konačno napusti Cetinje i povuče se ka Podgorici. Zatim je, 14. novembra, oslobodila Rijeku Crnojevića.

Za vreme borbi oko Herceg-Novog i Cetinja, počev od 26. oktobra, 2. dalmatinska brigada, u sadejstvu sa delovima 1. bokeljske brigade, napadala je Risan i Ledenice koje su branili 2. bataljon 334. puka i dva bataljona »crnih košulja«. Svi pokušaji 2. brigade i delova 1. bokeljske brigade da slome neprijateljski otpor ostali su bez uspeha: neprijatelj je čvrsto držao Risan i Ledenice, kao i komunikacije između ova dva uporišta. Petog novembra prebacila se glavnina 1. bokeljske brigade sa komunikacije Cetinje — Kotor u rejon Risna, gde je istog dana ovladala delom komunikacije Risan — Lednice, u visini Gollog vrha. Na ovakvo pogoršanje situacije Stab 334. puka je vrlo brzo reagovao: on je od svog 1. bataljona, prispelog iz Bara,⁴⁸² 13. i 14. štabne čete, jednog bataljona »crnih košulja« i 3. divizionu 222. artiljerijskog puka formirao borbenu grupu i uputio je ka Risnu. U borbama od 7. do 9. novembra, protiv delova 2. dalmatinske i 1. bokeljske brigade, ova grupa se probila u Risan, potom u Ledenice, i na taj način pojačala odbranu.

Pošto je 21. armijski korpus odlučio da se povuče ka Mostaru u dva pravca: dolinom Zete, kao glavnim, i pravcem Boka Kotorska — Grahovo, kao pomoćnim, 523. grenadirskom puku 297. divizije naređeno je da se što pre probije preko Boke ka Grahovu. Njegov zadatak je bio da sa postojećim snagama u tom rejonu pomogne otvaranje pomoćnog pravca, a potom iz Grahova sadejstvuje sa odstupajućim snagama na glavnom pravcu. Dok se neprijatelj pripremao da ostvari ovu zamisao, 2. dalmatinska i 1. bokeljska brigada vršile su snažan pritisak na Risan i Ledenice. Dvanaestog novembra je 1. bo-

⁴⁸² U cilju prikupljanja 334. puka, a i pojačanja snaga u rejonu Boke, 1. bataljonu 334. puka naređeno je da se prebaci u Boku, a u Bar su iz Albanije poslata dva bataljona.

keljska brigada na juriš zauzela Grkovac, a do 16. novembra i okolna uporišta oko Ledenica. Pokušaj prispelog 2. bataljona 523. puka da deblokira Ledenice, 17. novembra, nije uspeo. SUTRADAN. do 11 časova, konačno je slomljen neprijateljski otpor i Ledenice su oslobodene.

Time su stvoreni povoljniji uslovi i za oslobodenje Risna, na koji je vršila snažan pritisak 2. dalmatinska brigada. Kada je uvideo da je očuvanje Boke nemoguće, a upućivanje 523. puka ka Grahovu riskantno, komandant neprijateljskih snaga u Boki predložio je da se odustane od te namere. Pošto je dobio saglasnost, on je 20. novembra razorio sva postrojenja u luci i otpočeo izvlačenje svojih snaga ka Ulcinju. Dva bataljona 1. bokeljske brigade su pokušali da im preseku odstupnicu, ali nisu uspeli. Noću 21/22. novembra 2. dalmatinska brigada je razbila 1. bataljon 334. puka i oslobodila Risan. Ona je iste noći iskrcala u Tivat jedan bataljon. Ovaj je, produživši nastupanje, ušao u Kotor, odakle su se pre toga ostaci 334. puka izvukli ka Budvi.

Stab Primorske operativne grupe je odredio dva bataljona 1. bokeljske brigade da gone nemačke snage koje su odstupale ka Ulcinju. Ovi bataljoni su, uz neznatan otpor, 22. novembra ušli u Budvu a 26-og u Ulcinj, zatim izbili na jugoslovensko-albansku granicu, gde su uspostavili vezu s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Albanije.

Oslobodenjem Crnogorskog primorja i (Boke Kotorske onemogućeno je 21. armijskom korpusu da koristi pomoćni pravac za povlačenje svojih snaga ka Mostaru. Posle ovih borbi, Primorska operativna grupa je uputila 1. bokeljsku brigadu u dolinu Zete, radi napada na kolone 21. armijskog korpusa, a 2. dalmatinsku brigadu, po naređenju Vrhovnog štaba, u sastav 9. divizije 8. korpusa NOVJ.

Uz neposrednu pomoć jedinica NOVJ otpočelo je sredi vanje prilika na čitavom novooslobođenom području. S obzirom na to da je ranije bio zamro svaki partijsko-politički rad na ovom terenu, sada se moralo početi iznova. Birani su organi narodne vlasti, Narodnooslobodilačkog fronta, ženskih i omladinskih organizacija. Održavani su mitinzi, zborovi, konferencije i razni sastanci na kojima je objašnjavana vojno-politička situacija i aktuelna problematika. Zbog nedostatka kadrova i potrebnog iskustva, u prvo vreme, nailazilo se na ozbiljne poteškoće. Ali, zahvaljujući velikoj upornosti partijskih i drugih organizacija, ubrzo su postignuti krupni rezultati. Stanovništvo je sve više stupalo u NOVJ i pružalo pomoć njenim jedinicama. Uz to, postepeno su otklanjane posledice okupatorskog pustošenja.

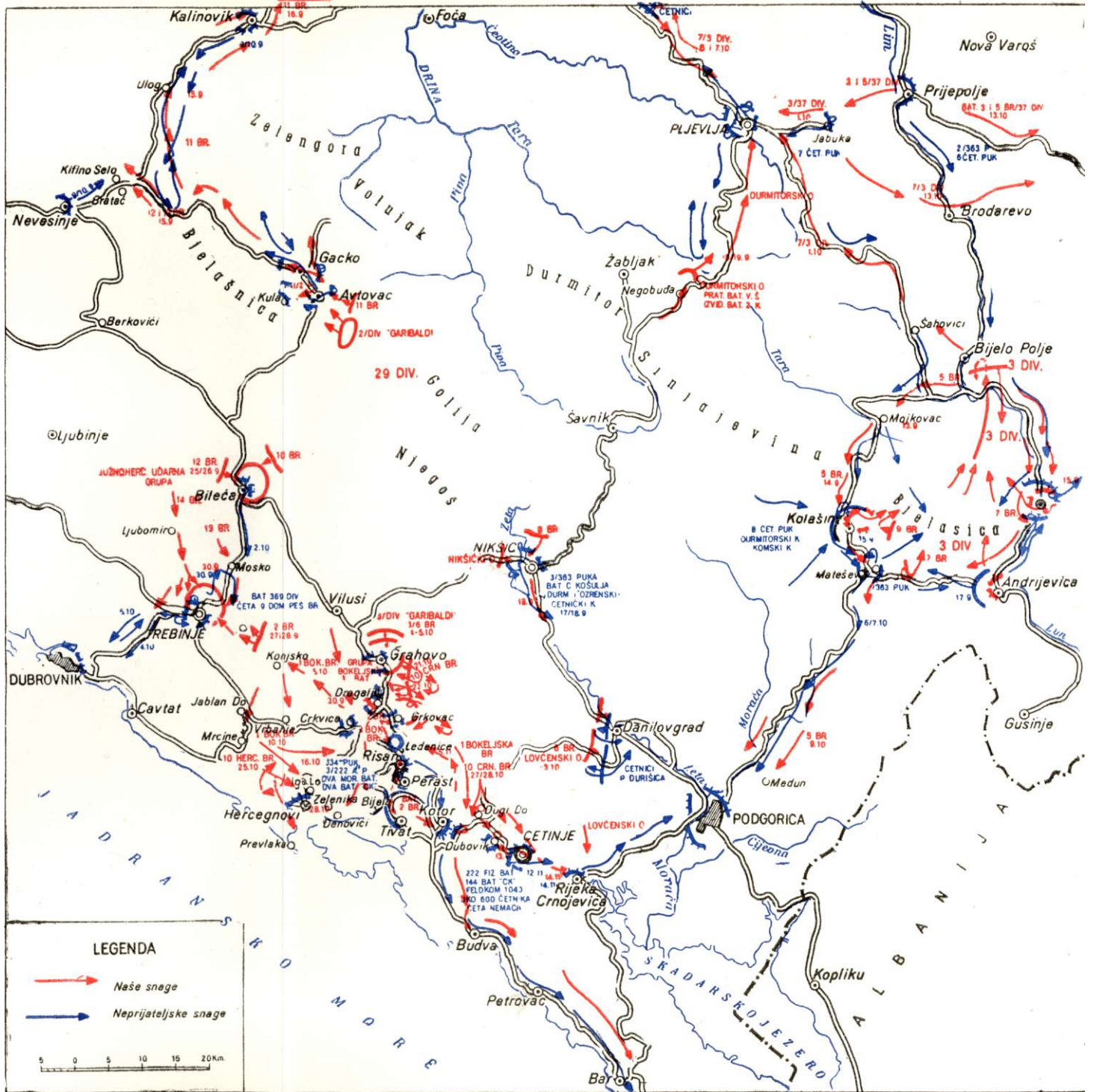
Borbe u Sandžaku i istočnom delu Crne Gore Odsustvo jačih snaga NOVJ u zapadnom Sandžaku i istočnoj Bosni u drugoj polovini septembra iskoristili su četnici za sređivanje i reorganizaciju svojih jedinica.

U ovome su ih svestrano pomagali Nemci, koji takođe nisu imali dovoljno snaga na tome području. Da bi sprečio neprijateljsku aktivnost, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, Štab 2. korpusa je angažovao 37. diviziju, 7. brigadu 3. divizije i Durmitorski partizanski odred. Izvršavajući dobiveni zadatak, 3. i 5. brigada 37. divizije zauzele su Priboj i Prijepolje, a 1. oktobra i Pljevlja. Pri tom su im znatnu pomoć pružili 7. brigada, koja je nastupala preko Bijelog Polja i Šahovića, i Durmitorski partizanski odred, koji je nastupao preko Lever-Tare ka Pljevljima. U daljim borbama, 7. brigada je 6. i 7. oktobra odbacila četnike sa područja Kovač-planine ka Višegradu. Ovde ih je 9. oktobra razbila 3. brigada 37. divizije i oslobodila Višegrad. Tom prilikom je potpuno uništena jedna četnička brigada. Posle ovih borbi delovi 37. divizije poseli su prostoriju Vardište — Višegrad — Goražde — Cajniče — Rudo, a 7. brigada je vraćena u Pljevlja.

Da bi se usporilo povlačenje grupe armija »E« iz Grčke preko Crne Gore i Sandžaka na sever, 2. korpus je 9. oktobra dobio naređenje Vrhovnog štaba da poruši sve važnije komunikacije na svom operativnom području. Zbog toga je Štab 2. korpusa uputio 7. brigadu 3. divizije i po dva bataljona iz 3. i 5. brigade 37. divizije ka Sjenici. Prodirući preko Brodareva i komunikacijom Prijepolje — Sjenica, ove jedinice su 14. oktobra izbile u rejon Sjenice, koju su branili delovi legije »Krempler«. U napadu noću 14/15. oktobra neprijatelj je iznenađen i odbačen iz Sjenice ka Pešteru i Dugoj Poljani, a jedinice NOVJ izbile su na liniju Pešter — Štavalj — Brnjica.

U međuvremenu su vođene borbe na pravcu Peć — Cakor, protiv borbene grupe »Skenderbeg« koja je pokušala da se iz Metohije probije tim pravcem i u dolini Morače uhvati vezu sa delovima 181. divizije. Taj njen pokušaj osujećen je dejstvom 9. brigade, 1. brigade divizije »Garibaldi« i Komskog partizanskog odreda. Isto tako, u izvornom delu Lima, u borbama vođenim do 16. oktobra, neprijatelj je razbijen i odbačen ka Peći. Tom prilikom su oslobođeni Plav i Gusinje, a komunikacija Andrijevića — Cakor — Bjeluha je onesposobljena. Posle ovih borbi 9. brigada je upućena ka Rožaju sa zadatkom da razbije četničke snage koje su se tamo prikupljale. Noću 22/23. oktobra ona je iznenada napala i razbila grupu od 2000 četnika i pripadnika Srpske državne straže, odbacila ih niz dolinu Lima i oslobodila Rožaj.

DEJSTVA 2. KORPUSA NOVJ U PERIODU SEPTEM SAR-OKTOBAR 1944.

Istovremeno je borbena grupa »Sojerlen« preduzela napad na jedinice 37. divizije i 7. brigade 3. divizije, od Novog Pazara ka Sjenici, radi otvaranja pravca za povlačenje 91. armijskog korpusa ka Bosni. Posle upornih petodnevnih borbi ona je 25. oktobra zauzela Sjenicu i 29-og Prijepolje.

Pošto je trebalo zatvoriti pravce ka Pljevljima i Prijepolju i dejstvovati u bok grupe »Sojerlen« na komunikaciji Sjenica — Prijepolje, 37. divizija prebacila je 3. brigadu na levu obalu Lima, a 5. brigadu sa Javora i 4. brigadu iz rejonu Arilja i Ivanjice na Zlatibor.

Prvog novembra je desna kolona grupe »Sojerlen« zauzela Bistricu, a 9-og, posle žestokih borbi protiv 4. i 5. brigade, Priboj, gde se spojila sa jedinicama pristiglim iz Višegrada. Njena leva kolona je vodila teške borbe sa 3. brigadom 37. divizije i najzad 8. novembra zauzela Pljevlja. Odbacivanjem jedinica 37. divizije iz Sjenice, Prijepolja, Priboja i Pljevalja, grupa »Sojerlen« je otvorila pravac za povlačenje 91. armijskog korpusa ka Bosni. No, i pored gubitka ovih gradova, 37. divizija je rasporedila svoje snage duž komunikacija i vršila stalne napade na grupu »Sojerlen« i jedinice 91. armijskog korpusa tokom njihovog povlačenja. U ovome je najveći uspeh postigla 3. brigada, koja je noću 18/19. novembra, posle zauzimanja prevoja Jabuke, konačno oslobodila Pljevlja. Time je onemogućeno da se 91. armijski korpus pri povlačenju koristi komunikacijom Prijepolje — Pljevlja. U međuvremenu su 7. i 9. brigada 3. divizije ponovo preuzele dejstva ka Pešteru i Rožaju.⁴⁸³

Prodor 29. divizije ka Mostaru

Po oslobođenju Dubrovnika, 18. oktobra, od strane 29. divizije 2. korpusa i 26. divizije 8. korpusa stvoreni su povoljni uslovi za dejstva ka Mostaru.⁴⁸⁴ Prema naređenju Štaba 2. korpusa, 29. divizija je nastavila dejstva ka Mostaru, i do 26. oktobra je njena 14. brigada oslobodila Stolac, a 12. brigada Metković, Gabelu i Višice. U daljem nadiiranju, 12. brigada je noću 27/28. oktobra odbacila delove 369. divizije iz Čapljine ka Mostaru. Istovremeno je 13. brigada nastupala levom obalom Neretve ka Blagaju i Buni.

U nameri da osujeti dalje nastupanje jedinica 29. divizije, neprijatelj je 28. oktobra sa pravca Ljubuškog i Čitluka krenuo ka Čapljini, ali je odbijen od 12. brigade i Južnodalmatinskog partizanskog odreda. Sutradan, kada je 12. brigada presekla komunikaciju Mostar — Ljubuški, Južnodalmatinski odred je

⁴⁸³ Devetu brigadu su 28. oktobra iz Rožaja odbacili sandžački četnici, muslimanska milicija i balisti.

⁴⁸⁴ Uskoro posle oslobođenja Dubrovnika 26. divizija je orijentisana ka srednjoj Dalmaciji.

zauzeo Ljubuški. Međutim, dalje prodiranje 29. divizije bilo je usporeno. Njena 14. brigada nije mogla, 29. oktobra, da zauzme Nevesinje. Ni pokušaj 13. brigade da oslobodi Pjesku, Gubavicu i Hodbinu nije uspeo. Tridesetog oktobra i 1. novembra 12. brigada je odbila napade delova 369. divizije i delove 6. i 9. ustaške brigade sa prostorije Crno — Čitluk — Hreljin — Gradac. Početkom novembra neprijatelj je nekoliko puta preduzimao akcije da povрати izgubljena uporišta, pri čemu je napadao i ostale brigade 29. divizije. I pored toga je 6. novembra 12. brigada 29. divizije izbila na 14 km od Mostara, a 11, 13. i 14. brigada vršile su pritisak na Bunu, Blagaj i Nevesinje.

Da bi olakšala povlačenje 21. armijskog korpusa, 369. divizija je noću 7/8. novembra preduzela nastupanje ka Gacku i istočnoj Hercegovini. Ali je upornom odbranom 11. brigade i 2. brigade divizije »Garibaldi« na pravcu Kifino Selo — Gacko, kao i pritiskom 10. brigade od Donje i Gornje Blatnice na Mostar, 12. brigade na Široki Brijeg i 13. i 14. brigade na Nevesinje i na komunikaciju ka Mostaru, bila prinuđena da obustavi nastupanje i pređe u odbranu.

Istina, 29. divizija nije imala dovoljno snage da oslobodi Mostar, Nevesinje i Široki Brijeg, ali je držanjem donjeg toka Neretve vezivala znatne nemačke i ustaško-domobranske snage, i na taj način olakšavala dejstvo ostalih jedinica NOVJ u Crnoj Gori i Dalmaciji. Osim toga, ona je u ovom periodu slomila dva ozbiljna pokušaja neprijatelja da prihvati 21. armijski korpus, prvi na pravcu Kalinovik — Gacko, a drugi na pravcu Kifino Selo — Gacko.

Završne borbe u Crnoj Gori i Sandžaku Prema opštem planu Štaba grupe armija »E«, 21. armijski korpus, koji se nalazio u Albaniji, trebalo je da se povlači komunikacijom Skadar — Podgorica — Nikšić ka Mostaru, a odatle dalje na sever.

Na pravcu izvlačenja ovog nemačkog korpusa nalazio se 2. korpus NOVJ, koji je imao zadatak da spreči, ili bar oteža, povlačenje jedinica grupe armija »E« kroz Crnu Goru i Hercegovinu. U tom cilju je Stab korpusa preduzeo mere da zatvori odstupne pravce koji iz Albanije vode preko Crne Gore i Hercegovine. Dalje, on je s 37. divizijom i 7. i 9. brigadom 3. divizije ugrozio komunikacije u Sandžaku kojima se povlačio 91. armijski korpus, a s 29. divizijom vršio pritisak u rejonu Mostara. (Skica br. 28).

Otvaranje i obezbeđenje odstupnog pravca preko Nikšića trebalo je da izvrši 181. divizija. Kako je znala da se na pravcu Podgorica — Nikšić nalaze relativno male snage Primorske operativne grupe, ona je 14. novembra, ne sačekavši obećano oja-

čanje, otpočela nastupanje preko Danilovgrada ka Nikšiću. Za ovaj poduhvat ona je angažovala 363. puk, ojačan 2. divizionom 222. artiljerijskog puka, 222. protivtenkovskim divizionom i 222. pionirskim bataljonom. Desno i levo od borbenog rasporeda ove nemačke jedinice, pravcima Spuž — Donji Martinići, Rasena Glavica — Plana, napadali su četnici pod komandom Pavia Đurišića.

Ovim neprijateljskim snagama suprotstavili su se 6. brigada (bez 1. bataljona), 1. bataljon 5. brigade i glavnina Zetskog i Nikšićkog partizanskog odreda, podržavani od dve baterije artiljerijske grupe 2. korpusa.

Prvi pokušaj nemačkih jedinica da se probiju ka Nikšiću, posle trodnevnih borbi, nije uspeo. Pošto su u borbu uveli još osam bataljona iz borbenih grupa »Beker« i »Stajerer«, zatim 86. bataljon »crnih košulja« i šest artiljerijskih divizona, Nemci su ponovo krenuli u napad. Međutim, ni ovaj pokušaj, i pored trodnevnih žestokih borbi, nije uspeo. U tim borbama je 181. divizija, naročito njen 363. puk, pretrpela osetne gubitke, a postigla neznatan uspeh. Ali nije odustala od svojih namera: po izvršenoj pregrupaciji snaga ponovo je krenula u napad. U međuvremenu je Cetinje bilo oslobođeno, te su 17. i 18. novembra na ovaj sektor prebačeni 1. bataljon 6. brigade i tri bataljona 10. crnogorske brigade. Razvile su se petodnevne oštre borbe koje su konačno završene nemačkim neuspehom. Komunikaciju Danilovgrad — Nikšić i dalje je držao 2. korpus NOVJ.

Neuspeh 181. divizije doveo je 21. armijski brdski korpus u težak položaj. Prikupljen u rejonu Skadar — Podgorica — Danilovgrad, on se našao okružen od jedinica 2. korpusa NOVJ i 5. i 6. albanske divizije. Zbog toga je komandant grupe armija »E«, general-pukovnik Ler, doputovao 22. novembra avionom iz Sarajeva u Podgoricu, obustavio proboj 21. korpusa ka Nikšiću i naredio mu da se povlači preko Kolašina i Prijepolja. Da bi olakšao to povlačenje, on je naredio 91. armijskom korpusu da se zadrži u rejonu Sjenica — Prijepolje, a svoju čelnu 22. diviziju uputi preko Brodareva ka Mojkovcu radi prihvata 21. korpusa.

Pošto 24. novembra neprijatelj nije napadao ka Nikšiću, sutradan su 6. i 10. brigada, jedan bataljon 5. brigade i glavnina Zetskog i Nikšićkog partizanskog odreda, po naređenju Štaba Primorske operativne grupe, prešli u opšti protivnapad. U žestokoj desetočasovnoj borbi neprijatelj je odbačen ka Danilovgradu, pri čemu je 363. puk skoro potpuno uništen, a 222. fizi-lirski bataljon razbijen.

Zadržavajući prema Nikšiću oko jedanaest bataljona i sedam divizona artiljerije (ojačana 181. divizija), 21. armijski brdski korpus orijentisao je 297. diviziju novim pravcem pov-

I -

lačenja — ka Bioču. Zadatak je ove divizije bio da što pre ovlada komunikacijom Podgorica — Kolašin i obezbedi povlačenje glavnih snaga tog korpusa. Zato je ona i formirala napadnu grupu od 1. bataljona 523. puka i 297. fizilirskog bataljona, koju je sa bokova i iz pozadine obezbeđivalo nekoliko tvrđavskih bataljona.⁴⁸⁵ Ovaj pravac (od jugoslovensko-albanske granice, preko Kuča, do sela Rogami) branili su 5. brigada 3. divizije (bez 1. bataljona) i 3. bataljon Zetskog partizanskog odreda.

Nemačke snage krenule su u napad 22. novembra. Posle dvodnevni borbi, i pored protivnapada 5. brigade, one su prešle Moraču, zauzele Bioče i uspostavile mostobran. Da bi se učvrstio postignuti uspeh, ubačene su nove snage, a oko 1.000 pionira otpočelo je izgradnju tri mosta. Štab 2. korpusa NOVJ nije pravilno procenio nameru neprijatelja. Mislio je da je ovaj nemački poduhvat samo priprema za širi obuhvat Nikšića, pa zbog toga i nije pojačao svoje snage na pomenutom pravcu.

Očekujući 9. brigadu, kojoj je bilo naređeno da se hitno prebaci u rejon Bioča, Štab 5. brigade je 26. novembra izvršio izvesno pomeranje svojih snaga u cilju sprečavanja dubljeg prodora neprijatelja: 3. bataljon je zatvarao desnu obalu Morače, 2. bataljon, povukavši se iz Kuča, zatvarao je komunikaciju Bioče — Mateševo, a 3. i 4. bataljon Zetskog partizanskog odreda sprečavali su neprijateljski prodor preko Kuča.

Posle jake artiljerijske pripreme, 28. novembra je 297. divizija otpočela nastupanje sa biočkog mostobrana ka Vjetarniku — najjačem topografskom položaju na ovom pravcu. U desetočasovnoj borbi odbacila je 2. bataljon 5. brigade ka Klopotu. Međutim, njene krilne jedinice nisu postigle nikakav uspeh. Nezadovoljan ishodom dotadašnjih borbi, Štab 297. divizije naredio je da se noću 28/29. novembra izvrši napad i zauzme Vjetarnik. Ne znajući za ovu nameru neprijatelja, Štab 3. divizije dao je zadatak 5. brigadi i tek pristigloj 9. brigadi da iste noći pređu u protivnapad i ovladaju biočkim mostobranom. U susretnoj borbi razbijena su oba nemačka krila i odbačena ka Bioču, ali su Nemci na centru (duž komunikacije) odbili napad 2. bataljona 9. brigade i zauzeli Klopot. Iduće noći oni su dolinom Marsenić rijeke pokušali, specijalnom grupom, da izmanevrišu odbranu na Pelevom Brijegu i Vjetarniku. Pošto im ovo nije uspelo, uveli su u borbu nove snage — 222. fizilirski bataljon i 36. bataljon »crnih košulja« i 30. novembra, uz podršku jake artiljerijske vatre, krenuli ponovo u napad. Drugi bataljon 5. brigade i 2. bataljon 9. brigade, koji su bili na centru, uspeli su, iako uz osetne gubitke, da zadrže neprijatelja do pred veče. Tada je u borbu na ovom pravcu uveden i 4. bataljon 5. brigade,

⁴⁸⁵ To su bili: 1, 20, 909. 910. i 1007. tvrđavski bataljon.

koji je napao na desni bok 523. puka i razbio njegov 1. bataljon. Tako je slomljen i ovaj pokušaj neprijatelja da zauzme Vjetarnik.

Prvog decembra Nemci su četvrti put prešli u napad. Pored dotad angažovanih snaga, u napadu su učestvovali 334. puk i 1. bataljon 522. puka, čime je postignuta znatna nadmoćnost. Samo u prvoj borbenoj liniji bilo je dvanaest nemačkih bataljona i tri četničke brigade, koje su podržavale jaka artiljerija i četa tenkova, dok je 3. divizija imala samo osam bataljona i vod topova. No i pored toga, jedinice 5. i 9. brigade 3. divizije, uz efikasno sadejstvo savezničke avijacije, slomile su nekoliko nemačkih juriša u toku dana i održale posednute položaje. Noću 1/2. decembra ponovo je došlo do susretne borbe, koja i ovoga puta nije donela rešenje, te je produžena u toku narednog dana. Pred veče je Štab 297. divizije uveo u borbu još dva landesšicen-bataljona (527. i 576.), privukao celokupno teško naoružanje i produžio napad. Ne obazirući se na žrtve, Nemci su zauzeli Kiseljicu i Pelev Brijeg, ali je dalji njihov prodor bio zaustavljen.

Da bi proširio postignuti uspeh 297. divizije, Štab 21. armijskog korpusa hitno je uputio na taj pravac nova pojačanja (222. dopunski i 950. tvrđavski bataljon i bataljone »Hakman« i »Bušman«), Nasuprot tome, 3. divizija nije dobijala pojačanje, nego je čak morala svoju 7. brigadu da orijentiše ka Mojkovcu i Bijelom Polju, prema nemačkoj 22. diviziji, koja je iz Prijepolja bila upućena u susret 21. armijskom korpusu.

Noću 2/3. decembra, da bi izbegla udar nadmoćnih neprijateljskih snaga, a posebno artiljerije 3. divizija, povukla je svoje jedinice na povoljnije položaje. Ujutru su Nemci obnovili napad i, posle žilave borbe, zauzeli kotu 754, Lajinoviće i kotu 1028, a tenkovima i motorizacijom prodrli do Boljesestre. Noću 3/4. decembra oni su zauzeli još nekoliko važnijih visova na Vjetarniku. Obezbeđujući se jakim snagama na bokovima, 21. armijski korpus je 4. decembra uveo u centar motorizovanu grupu (sastava: pet pešadijskih bataljona i 297. artiljerijski puk), koja je, i pored žilavog otpora jedinica 3. divizije, izbila do Jablana. Jednovremeno s ovim poduhvatom u centru otpočelo je nastupanje Nemaca i na krilima. U toku dana oni su izbili do Drenove Glave i Lutova. Pokušaj jedinica 5. i 9. brigade da stabilizuju odbranu na liniji Kamena Glava — Anteševac nije uspeo, te su zato organizovale odbranu u rejonu Lijeve Rijeke.

Dok su se vodile borbe na pravcu Vjetarnika, nemačka 22. divizija nastupala je iz Prijepolja ka Bijelom Polju, radi prihvata 21. armijskog korpusa. Pošto je savladala otpor 3. sandžačke brigade na levoj obali Lima u rejonu Jabuke, ona je uputila dolinom Lima, ka Brodarevu, ojačani 47. puk. Bez na-

ročitih poteškoća, ova nemačka jedinica je do 1. decembra zauzela Bijelo Polje i posela sve dominantne položaje duž komunikacije Prijepolje — Bijelo Polje.

Obavešten o tome, Štab 2. korpusa NOVJ hitno je prebacio 7. brigadu iz rejonu Berana i Rožaja ka Bijelom Polju. Ova brigada je 3. decembra osujetila nameru delova nemačkog 47. puka da još dublje prodru dolinom Lima. Zatim su njena tri bataljona zatvorila komunikaciju ka Beranama, a 2. bataljon komunikaciju ka Mojkovcu. Smenjena u rejonu Prijepolja i Jabuke od 963. tvrđavske brigade, nemačka 22. divizija krenula je na jug. Dok je njen 47. puk obezbeđivao komunikaciju od Brodareva do Kiselice, 16. i 65. puk su prešli u napad na položaje 7. brigade. U dvodnevnom oštrim borbama oni su, uz osjetne gubitke, izbili u rejon Oštrelja, ali je njihov prodor bio zaustavljen sa linije Zaton — Previjansko brdo — Mučnica — Razvršje. Pokušaj 3. brigade 37. divizije, 5. decembra, da dejstvom ka Gostunu i Brodarevu olakša položaj 7. brigade sprečen je od jedinica nemačkog 47. puka. Kako je bilo neophodno potrebno pojačati snage na ovom pravcu, Štab 2. korpusa je 6. decembra hitno prebacio u rejon Mojkovca 3. bataljon 5. brigade, a sledećeg dana i 6. brigadu.

Od 6. do 14. decembra svi pokušaji nemačke 22. divizije da prodre dolinom Lima i ovlada Bjelasicom propali su. Dalja aktivnost 47. i 65. nemačkog puka, do izbijanja 21. armijskog korpusa u rejon Mojkovca, svela se na održavanje posednutih položaja. Međutim je 16. puk, posle višednevnih borbi, forsirao Taru kod Polja (severno od Mojkovca), a potom levom obalom nastavio prodor na jug.

Pošto je ovladao Vjetarnikom, 21. armijski korpus, ometan od jedinica 3. divizije, nastavio je nastupanje ka Mateševu i 6. decembra, motorizovanom kolonom, izbio do Uvačkog potoka. Ovim prodorom su bile razdvojene 5. i 9. brigada, pa im je zato Štab 3. divizije, da bi povezao njihovu odbranu, uputio u pomoć 1. bataljon 5. brigade sa vodom topova. Ove su jedinice rušenjem komunikacije, prinudile Nemce da stalno uvode u borbu sveže snage, te su oni tek 11. decembra, posle osmočasovne borbe, zauzeli Mateševo.

Nastavljajući nastupanje ka Kolašinu, nemačka 297. divizija pokušala je da dejstvom ka Trešnjeviku proširi mostobran na Tari kod Mateševa. Ne uspevši u tome, ona je 15. decembra delom snaga prešla u odbranu na liniji Sunga — Bukova poljana, a glavninom zauzela Kolašin.

Zbog nepovoljnog odnosa snaga, 2. korpus NOVJ nije mogao da spreči spajanje snaga nemačkog 21. i 91. armijskog korpusa. Zato mu je Vrhovni štab naredio da izvrši pregrupisa-

vanje snaga na tom pravcu i otpočne napade na izdužene nemačke kolone, kako bi im naneo što veće gubitke u živoj sili i tehnicima.

Za vreme borbi 21. armijskog korpusa oko Vjetarnika, nemačka 181. divizija, povremenim ispadima ka Nikšiću, angažovala je Primorsku operativnu grupu, Lovčenski, Zetski i Nikšićki partizanski odred, skoro čitavu artiljeriju 2. korpusa NOVJ i 211. engleski divizion.⁴⁸⁶ Pošto je ovladao Vjetarnikom, i na taj način poboljšao svoju situaciju, Štab 21. armijskog korpusa je 8. decembra naredio povlačenje 181. divizije iz doline Zete ka Podgorici. Otkrivši ovo, jedinice Primorske operativne grupe prešle su u napad, i 1. bokeljska i 9. crnogorska brigada oslobodile su 9. decembra Danilovgrad, a 16-og i Spuž. Ovoga dana je 3. bataljon Zetskog partizanskog odreda, u sadejstvu sa jedinicama 6. albanske divizije, oslobodio selo Tuzi. Sadejstvo između delova ove albanske divizije i 9. brigade NOVJ došlo je naročito do izražaja u rejonu Brskuta, protiv pobočnica 21. armijskog korpusa.

Produživši gonjenje zaštitnice 21. armijskog korpusa, 1. bokeljska brigada je 17. decembra zauzela Velje brdo, u toku noći forsirala Moraču i prodrla u Podgoricu (u stari deo grada). Za to vreme je 9. brigada, preko Cemoškog polja, izbila južno od Podgorice, a 10. brigada oslobodila više sela u Piperima i otpočela pritisak na Vežešnik. Plašeći se odsecanja, nemačka zaštitnica je hitno napustila Podgoricu, rušeći za sobom mostove na Morači. Ovim su stvoreni povoljni uslovi da jedinice NOVJ, 18. decembra, oslobode do temelja porušenu Podgoricu. Istog dana, posle ogromnih napora i žrtava, 21. i 91. armijski korpus uspostavili su vezu u rejonu Velikog Preprana (severno od Kolašina).

U vezi s naređenjem Vrhovnog štaba da se jedinicama 21. i 91. armijskog korpusa nanese što više gubitaka, kao i da se prekinu frontalne borbe na ovom sektoru i vrše napadi na kolone u pokretu, Štab 2. korpusa je svoje jedinice orijentisao duž komunikacija na obalama Tare i Lima: na desnim obalama, 4. i 5. brigadu 37. divizije na odsek Kremna — Priboj — Bistrica, albansku 5. diviziju u rejon Prijepolja, 8. i 10. srpsku brigadu 22. divizije na prostoriju Brodarevo — Bijelo Polje — Zaton, 5, 7. i 9. brigadu 3. divizije na prostoriju Ravna Rijeka — Mojkovac — Kolašin — Mateševo, 6. i 7. brigadu albanske

⁴⁸⁶ p₀ odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, taj divizion se 28. oktobra 1944. iskrcao u Gruž. Zadatak mu je bio da ojača odbranu Dubrovnika. No, kako Dubrovniku nije pretila opasnost, a komanda divizion je izrazila želju da učestvuje u borbi, Štab 2. korpusa je odobrio da divizion sadejstvuje sa Primorskom operativnom grupom.

6. divizije u rejon Lijeve Rijeke; na levim obalama, 1. bokeljsku brigadu na odsek Kolašin — Mojkovač, 6. brigadu na odsek Mojkovač — Bijelo Polje i 3. brigadu 37. divizije na odsek Brodarevo — Prijepolje. Deseta crnogorska brigada je bila upućena ka Bojani (Crnogorsko primorje) da čisti teren od zaostalih četničkih bandi.

Ovakav raspored jedinica NOVJ nametnuo je Nemcima danonoćne borbe. Teške gubitke je u drugoj polovini decembra pretrpela 181. divizija, koja se, kao poslednja nemačka jedinica na tom pravcu, povlačila u dva ešelona. Potiskujući nemačke zaštitne jedinice, 9. brigada je oslobodila Mateševo (28. decembra), 5. brigada Kolašin (29. decembra), a 1. bokeljska brigada Mojkovač (31. decembra). Time je Crna Gora konačno oslobođena.

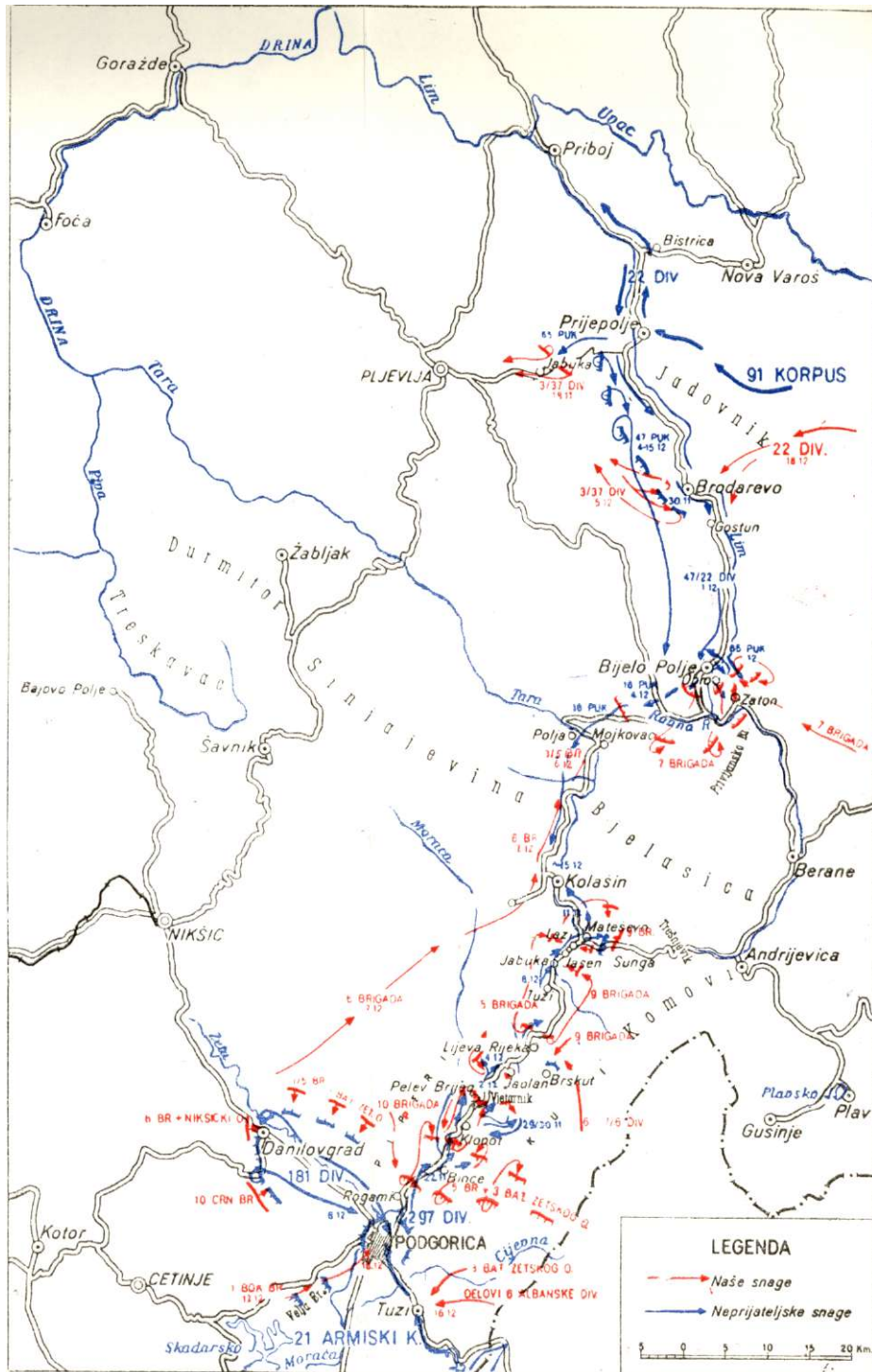
Po oslobođenju Crne Gore, 2. korpus je produžio nadiranje ka Sandžaku: 7. brigada je, 4. januara 1945, oslobodila Bijelo Polje i, 6. januara, u sadejstvu sa 1. bokeljskom brigadom, Brodarevo; 1. bokeljska brigada i delovi 3. sandžačke brigade oslobodili su, 10. januara, Prijepolje, a 3. sandžačka brigada, 14. januara, Priboj. Time je i Sandžak konačno oslobođen.

Za dalje gonjenje Nemaca dolinom Lima 2. korpus je uputio manje snage, dok je glavninu usmerio duž komunikacije Višegrad — Sarajevo, kuda su se glavne nemačke snage povlačile ka Sarajevu.

Dvomesечne borbe 2. korpusa NOVJ, krajem 1944', protiv delova 5. SS brdskog korpusa, 91. armijskog i 21. brdskog armijskog korpusa u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku spadaju u red najtežih borbi NOVJ u tom periodu. Onemogućavanje da se nemački 21. brdski armijski korpus izvuče pravcem Podgorica — Nikšić predstavlja veliki operativni uspeh 2. korpusa, jer su time nemačke snage koncentrisane u Crnoj Gori bile prinuđene da se, gubeći dragoceno vreme, povlače mnogo težim pravcem Podgorica — Kolašin. Probijajući se ovim pravcem, 21. armijski brdski korpus bio je nekoliko puta doveden u vrlo tešku situaciju, i pretrpeo je ozbiljne ljudske i materijalne gubitke, a pojedine njegove jedinice, prema priznanju general-pukovnika Lera, bile su desetakovane.

I pored takvih rezultata 2. korpusa NOVJ, ipak je konačan uspeh pripao 21. brdskom armijskom korpusu. Ovaj se tokom borbi uspešno snalazio u vrlo složenoj situaciji. Posle neuspeha 181. divizije prema Nikšiću, on je za relativno kratko vreme pregrupisao svoje snage, promenio pravac povlačenja i probio se prema Kolašinu. Pošto ovaj manevar 21. armijskog korpusa nije bio pravovremeno otkriven, naše snage na pravcu Podgorica — Kolašin i dalje su ostale slabe, nedovoljne da

ZAVRŠNE BORBE U CRNOJ GORI I SANDŽAKU (22.SEPTEMBAR-20. DECEMBAR 1944)

Skica br. 28

spreče prodor mnogo nadmoćnijih nemačkih snaga. Da su jedinice 2. korpusa bile bolje raspoređene, one bi još više usporile, ako ne i sprečile, povlačenje nemačkog 21. armijskog korpusa i nanele mu daleko veće gubitke.

OSLOBOĐENJE DALMACIJE

Dejstva 8. korpusa NOVJ za definitivno oslobođenje Dalmacije počela su u septembru 1944. U to vreme postojala je mogućnost da se saveznici iz Italije iskrcaju na dalmatinsku obalu i odatle, u sadejstvu sa Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije, preduzmu ofanzivu ka Zagrebu i Gracu.

Po naređenju Štaba 2. oklopne armije, nemačke divizije, raspoređene na obali, organizovale su obalski pojas i ostrva za upornu odbranu. One su ovo područje utvrđivale još onda kada su, po kapitulaciji fašističke Italije, nemačke trupe izbile na jadransku obalu. Odbrana je bila organizovana, uglavnom, po grupnom sistemu. Najbolje i najjače fortifikacijski uređeni položaji nalazili su se na samoj obali i na ostrvima, jer je, po nemačkoj koncepciji odbrane, glavna odbrambena linija trebalo da bude na samoj obali. Nemci su, uz to, iskoristili utvrđenja tipa stalne fortifikacije koja su bili izgradili italijanski okupatori.

Posle prodora Crvene armije u Rumuniju i Bugarsku, 2. oklopna armija dobila je zadatak da organizuje front prema južnom krilu Crvene armije, s tim da i dalje osigurava jadransku obalu. Krajem avgusta i početkom septembra ona je iz severne Dalmacije prebacila 92. motorizovanu brigadu i 2. puk »Brandenburg« u rejon Beograda. Planom je bilo predviđeno da se napusti čitava jadranska obala i da se 264. pešadijska i 118. lovačka divizija prebace na istok, te odbrana organizuje na grebenu Dinarskih planina, na liniji Senj — Velebit — Knin — Mostar — Nevesinje — Gacko (tzv. linija »Grün«), Evakuaciju srednjodalmatinskih otoka trebalo je izvršiti početkom septembra a evakuaciju obale otpočeti sredinom oktobra.

Od jedinica 2. oklopne armije, na području Dalmacije nalazile su se glavnine 5. SS i 15. brdskog armijskog korpusa, znatne snage obalske artiljerije i delovi mornarice, pored brojnih ustaško-domobrinskih i četničkih jedinica. Računa se da je bilo, ukupno, oko 62.000 neprijateljskih vojnika. Glavnina je bila raspoređena na obalskom pojasu, a manji delovi su kontrolisali važnije komunikacije u unutrašnjosti Dalmacije. Veći deo Dalmacije bio je slobodan.

Prvog septembra je raspored nemačkih snaga u Dalmaciji bio sledeći:

pod komandom Štaba 5. SS brdskog armijskog korpusa:
— 118. lovačka divizija (sa štabom u Ljubuškom) na obalskom pojasu od Neretve do Stobreča i na srednjodalmatinskom ostrvlju;

— 369. legionarska divizija (sa štabom u Blagaju) na obalskom pojasu od ušća Neretve do Cavtata;⁴⁸⁷

— 649. obalski artiljerijski puk na području Makarske i Dubrovnika;

pod komandom Štaba 15. brdskog armijskog korpusa:

— 264. divizija (sa štabom u Drnišu) na obalskom pojasu od Stobreča do o. Paga i na ostrvima ispred ovog obalskog pojasa;⁴⁸⁸

— 383. puk 373. legionarske divizije u rejonu Knin — Vrlika;

— 944. borbeni artiljerijski puk u rejonu Splita, Šibenika i Zadra;

pod komandom admirala Jadrana;

— delovi 11. divizije za obezbeđenje;

— delovi 1. divizije torpednih čamaca;

— delovi 6. transportne, 10. desantne i 6. flotile minolovaca i tri divizionarna mornaričke obalske artiljerije.

Osmi korpus je u jesen 1944. operisao na području koje je bilo ograničeno Zrmanjom, jadranskom obalom, Neretvom i linijom Mostar — Duvno — Livno — Bos. Grahovo — Gračac. Sem nekih oslonaca na oslobođenoj teritoriji na kopnu, on je držao i ostrvo Vis, gde su, pored kopnenih snaga, bile pomorska i vazduhoplovna ratna baza.

Kada su trupe Crvene armije, početkom septembra, prodrle u Bugarsku i ugrozile odstupnicu nemačkim jedinicama u Grčkoj, Vrhovni štab NOV i POJ, očekujući da će nemačka Vrhovna komanda blagovremeno preduzeti povlačenje svojih trupa s jugoistoka, izdao je direktivu Štabu 8. korpusa da preduzme ofanzivna dejstva na komunikacije i napade na manje garnizone neprijatelja u cilju dezorganizacije povlačenja nemačkih jedinica, istovremeno pripremajući svoje jedinice da u pogodnom momentu zagospodare situacijom u Dalmaciji.

⁴⁸⁷ Na operativnom području 118. i 369. divizije nalazili su se: 6. i 9. ustaška stajaća brigada, delovi 9. domobranske posadne brigade i 7. žandarmerijski puk. Pored toga, na području Imotski — Sinj — Livno — Duvno bilo je oko 3.000 ustaških milicionera.

⁴⁸⁸ Na operativnom području 264. divizije nalazili su se: 7. ustaška brigada, oko 3.000 italijanskih fašista (u okolini Zadra) i oko 5.000 četnika pod komandom Momčila Đujića (na području Knina).

Početak septembra se 8. korpus nalazio u sledećem rasporedu:

— 9. divizija na prostorijski Gračac — Otrić — Srb — Lapac;

— 20. divizija na području planine Dinare (s. Grkovci — s. Koljani — s. Bitelić); pod njenom komandom je dejstvovala Grupa srednodalmatinskih NOP odreda (Mosorski, Dinarski[^] Svilajsko-mosečki, Šibensko-trogirski i Vrlički);

— 19. divizija na prostorijski severne Dalmacije; pod njenom komandom je dejstvovala Grupa severnodalmatinskih NOP odreda (Kninski, Benkovački, Zadarski, Prominski);

— 26. divizija na Visu; pod njenom komandom su bile Grupa južnodalmatinskih NOP odreda (Biokovski, Neretvanski i Zapadno-hercegovački NOP odred i Grupa biokovskih udarnih bataljona) i Grupa južnodalmatinskih otočkih NOP odreda (Dubrovački, Konavljanski, Brački, Hvarski, Korčulanski, Lastvanski, Mljetski i Pelješački);

— 1. tenkovska brigada i Artiljerijska grupa 8. korpusa na Visu, u operativnom pogledu potčinjene 26. diviziji;

— Grahovsko-peuljski NOP odred u rejonu Bos. Grahovo' — Resanovci.

Pored toga, na Visu su se nalazili Vrhovni štab NOV i POJ, glavne snage Mornarice NOVJ (četiri naoružana broda tipa »BM«, dvadeset jedan patrolni čamac, oko šezdeset motornih jedrenjaka sa 1.900 tona nosivosti) i jedna eskadrila lovačkih aviona.⁴⁸⁹

Iz tog rasporeda 8. korpusa vidi se da su njegove jedinice bile grupisane na četiri odvojena područja. Iako odvojene, snage 8. korpusa su mogle, zahvaljujući pokretljivosti, da u datom trenutku i na određenom mestu ostvare nadmoćnost nad neprijateljskim snagama. One su bile naoružane pretežno pešadijskim naoružanjem. Ukupna jačina 8. korpusa bila je u septembru oko 27.000 vojnika, a u novembru se taj broj popeo na blizu 30.000

Neprijateljske jedinice u Dalmaciji bile su i brojno i po naoružanju — jače od snaga NOVJ. Brojni odnos je bio približno 2:1 u korist neprijatelja. U periodu septembar — decembar, zbog priliva novih boraca, taj odnos se menjao u korist jedinica NOVJ.

⁴⁸⁹ Na ostrvu Visu, sem snaga NOVJ, nalazile su se i manje savezničke jedinice: dva do tri divizionna artiljerije, dva do tri komandosa, nekoliko torpednih i patrolnih čamaca. Od ovih snaga, samo artiljerija i, delimično, torpedni i patrolni čamci učestvovali su u oslobodjenju srednodalmatinskih ostrva.

"Desant na srednjo-dalmatinska ostrva

Krajem avgusta 1944. Vrhovni štab je naredio 26. diviziji da zauzme otok Brač, da bi se presekle pomorske priobalske komunikacije neprijatelja i stvorila baza za iskrcavanje na kopno. U to vreme na Braču se nalazila glavnina 738. puka, ojačana delovima 628. mornaričkog artiljerijskog divizionu. Ovi i drugi delovi 118. divizije dobili su 1. septembra naređenje da se pripreme za evakuaciju Brača. Već tri dana kasnije, snage na Braču su otpočele da postepeno napuštaju ovo ostrvo.

Na osnovu naređenja Vrhovnog štaba NOV i POJ, Stab 26. divizije izdao je zapovest za desant na ostrvo Brač, koji je trebalo izvršiti 18. septembra. U međuvremenu, noću 6/7. septembra, Stab 2. oklopne armije, da bi maskirao pripreme i povlačenje delova 118. divizije sa srednjodalmatinskih otoka na severnu obalu Hvara, između rta Kabala i Vrboske, iskrcao je delove bataljona obalskih lovaca »Brandenburg«, koji su sutradan poseli Starigrad. Pošto je neprijatelj mogao sa zapadnog dela Hvara ugroziti desant, Stab 26. divizije je odmah intervenisao: 7. septembra je u Hvar prebacio 1. dalmatinsku brigadu i s njom produžio u pravcu Starigrada s ciljem da napadne i razbije iskrcaje snage. Međutim, čim su osatile dolazak 1. brigade, one su se povukle ka Jelsi, gde su se ukrcale u pet brodića s namerom da se prebace na kopno, ali su u toku vožnje bile napadnute od savezničkih brodova i avijacije, pri čemu su potopljena četiri broda s vojnicima. A 1. brigada se 10. septembra vratila na Vis radi proslave dvogodišnjice svog formiranja.

Ocenjujući, po izvesnim pokretima i grupisanju, naročito na zapadnom delu Brača i Korčule, da će nemačke jedinice pokušati da se neometano povuku sa ostrva, Stab divizije je, uz saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ, odlučio da odmah izvrši desant na sva srednjodalmatinska ostrva, a ne samo na Brač. U tom cilju, od brigada 26. divizije obrazovane su dve desantne grupe: 12. i 1. brigada (ukupno devet bataljona) trebalo je da oslobode ostrva Brač, Hvar (istočni deo) i Šoltu, a 11. i 3. prekomorska brigada (ukupno pet bataljona) — ostrva Korčulu i Mljet i poluostrvo Pelješac. Iz druge grupe izdvojena su četiri bataljona za odbranu Visa, odnosno za zaštitu Vrhovnog štaba NOV i POJ i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, kao i za eventualnu intervenciju u toku desanta.

Desant na Brač otpočeo je noću 11/12. septembra. Zapadni deo ostrva oslobodila je 12. brigada. Ona se te noći iskrkala u Milnu i Bodovišće. Sutradan, posle dvanaestočasovne borbe, blokirala je nemačke snage u Supetru, ali, zbog artiljerijskog

baraža s kopna, nije uspjela da uđe u mesto. Noću 12/13. septembra, pod zaštitom vatre i mraka, nemačke snage su se povukle iz Supetra na kopno.

Napustivši zapadni deo Brača, Nemci su, da bi obezbedili pomorski saobraćaj na liniji luka Ploče — Split i obalsku komunikaciju Makarska — Split, odlučili da uporno brane rejon Sumartina, gde su, zbog blizine obale, imali i bolje uslove za odbranu. Položaje u rejonu Sumartina branio je ojačani 2. bataljon 738. puka 118. divizije. S kopna su ga podržavale jedna¹ obalska i dve poljske baterije. Ukupna jačina nemačkih snaga u rejonu Sumartina iznosila je oko 700 vojnika. U borbama za Sumartin učestvovala su sledeće jedinice 26. divizije: 1. brigada (četiri bataljona), 1. bataljon 12. brigade i 1. baterija 2. brdskog divizionu. S njima su bile i dve savezničke baterije.

Prikupljanje jedinica, zapadno od Sumartina, izvršeno je od 12. do 14. septembra.⁴⁹⁰ Borbe za Sumartin počele su 14. septembra oko 20 časova, kada su 3. i 4. bataljon 1. brigade i 1. bataljon 12. brigade, ojačani dvema savezničkim i jednom našom baterijom, izvršili prvi napad, koji, zbog žilavosti odbrane neprijatelja i nepripremljenosti naših snaga, nije uspeo. Sutradan uveče napad su izvršili 1. i 2. bataljon 1. brigade i 1. bataljon 12. brigade, ali i ovog puta bez uspeha. Poslednji, odlučujući, napad počeo je 17. septembra u 4 časa. U toku noći potpuno su likvidirana sva neprijateljska uporišta. Posle uspeha kod Sumartina, 1. dalmatinska brigada je proglašena proleterskom.⁴⁹¹

Posle oslobođenja Brača, pet bataljona 26. divizije preduzelo je desante na ostrvo Korčulu i poluostrvo Pelješac i, 14—20. septembra, potpuno ih oslobodilo. U borbama su razbijeni manji delovi 750. puka 118. divizije i jedan bataljon 369. divizije. Jedanaestog septembra je Mljetski partizanski odred oslobodio Mljet.

U vremenu od 21. do 23. septembra 12. brigada je oslobodila Šoltu.⁴⁹² U istom su periodu na Hvaru jedan bataljon 1. brigade i jedna četa mornaričke pešadije zauzeli poslednje neprijateljsko uporište — Sućuraj, oslobodivši time celo ostrvo.

⁴¹⁰ U toku 14. septembra avijacija NOVJ tukla je baterije neprijatelja na obali, kako bi olakšala napad na Sumartin. Tom prilikom, kod Omiša je oboren avion u kome je poginuo Franjo Kluz, jedan od pionira ratnog vazduhoplovstva NOVJ.

⁴⁹¹ Ukupni nemački gubici (poginuli i zarobljeni), prema našim podacima: oko 700 vojnika, a gubici 26. divizije: 37 mrtvih i 197 ranjenih (Arhiv VII, k. 1102, br. reg. 18/4).

⁴⁹² Pod pritiskom 12. brigade, Nemci su se povukli u luku Bogač, nameravajući da se prebace u Split. Oni su se 23. septembra, oko 3 časa, ukrkali na tri broda i isplovili iz uvale, ali su ih na putu za Split napali saveznički ratni brodovi i, posle kraće borbe, potopili.

Jedan je bataljon 12. brigade noću 23/24. septembra izvršio desant na Veliki Drvenik. Zbog važnosti ovog ostrva za zaštitu pomorskog saobraćaja, Nemci su ga uporno branili. Ne uspevši da zauzme nemačka uporišta na ostrvu, bataljon 12. brigade povukao se na Šoltu.

Od 8. do 26. septembra postignuti su značajni rezultati u oslobađanju srednjodalmatinskih ostrva. U ovim borbama je uništeno ili razbijeno oko četiri bataljona nemačke pešadije, tri baterije i neki manji delovi raznih jedinica.⁴⁹³

Mornarica NOVJ bila je, uglavnom, angažovana za prevoz desantnih jedinica na ostrva, za neposredno obezbeđenje konvoja i za snabdevanje desantnih snaga po završenom iskrcavanju i u toku njihovog daljeg dejstva. Prevoženje trupa do predviđenih rejonu dejstava izvršeno je blagovremeno, iako su napadna dejstva 26. divizije otpočela deset dana ranije nego što je bilo predviđeno.

Ovim operacijama neposredno je rukovodio Stab 26. divizije, u saglasnosti sa štabovima jedinica Mornarice.

Dejstva 8. korpusa u obalskom pojasu Dok je 26. divizija oslobađala ostrva, ostale jedinice 8. korpusa vršile su jak pritisak na neprijateljeva uporišta na kopnu i presecale komunikacije koje iz unutrašnjosti vode ka obali, kao i one duž obale. Zbog toga neprijatelj nije mogao manevrisati, niti pružati pomoć svojim snagama koje su se nalazile na ostrvima.

Deveta divizija (sa zapadnih padina Poštaka i Ilice) i 19. divizija (sa Bukovice), dejstvom ka glavnim komunikacijama koje iz doline Une i Unca vode ka Kninu, zatvarale su pravce iz Like i iz južnog dela zapadne Bosne. Dvadeseta divizija (sa grebena Dinare) vezivala je neprijateljske snage u uporištima Sinju i Livnu, sprečavajući njihovu intervenciju ka srednjoj Dalmaciji. Nemci su nastojali da što više teškog materijala prebace na sever, kako bi se — kad se naredi evakuacija Dalmacije — mogli lakše povlačiti. Zbog toga je 9. divizija (13. brigada iz rejonu Srba, 3. brigada oko Kupirova i 4. brigada iz rejonu Jelinog polja) ometala pokrete neprijatelja iz Knina ka Donjem Lapcu, i obratno. Osim toga, napadala je manja uporišta oko Srba i Lapca (Kupirovo, Doljane, Dobro Selo). U toku ovih akcija uništen je veći broj motornih vozila i nekoliko tenkova, pri čemu je neprijatelj pretrpeo osetne gubitke.

Posle kraćeg odmora i sređivanja u rejonu Bos. Grahova 9. divizija je dobila zadatak da u oktobru i novembru oslobodi prostoriju zapadno od Mostara: Livno — Duvno — Imotski i

⁴⁹⁵ Arhiv VII, k. 1100, br. reg. 7/5, 8/5 i 16/5.

time obezbedi desni bok glavnine 8. korpusa, da bi se ova glavnina orijentisala na neprijateljevu glavnu grupaciju na liniji Šibenik — Drniš — Knin. U toku oktobra s 9. divizijom sadejstvovala je 10. brigada 20. divizije. Pomenutu prostoriju branili su 6. ustaška brigada, manje domobranske jedinice i jedan bataljon 369. legionarske divizije. Pored toga, u tamošnjim selima nalazila se dosta brojna ustaška milicija.

Desetog oktobra je 9. divizija oslobodila Livno. Njena 3. brigada je 14. oktobra izvršila napad na Duvno, ali, zbog jakih utvrđenja, kao i zbog toga što nije imala oružja za borbu protiv tenkova, nije uspela da oslobodi ovo mesto. Šesnaestog oktobra je 10. brigada 20. divizije oslobodila Aržano i Vinicu.

Da bi stvorio povoljnije uslove za dalja dejstva, Stab 19. divizije je odlučio da oslobodi Benkovac, koji leži na raskrsnici komunikacija Obrovac — Biograd i Knin — Zadar. Benkovac su branile ove jedinice neprijatelja: ojačani 2. bataljon nemačkog 891. pešadijskog puka 264. divizije (oko 600 vojnika), četnička »benkovačka« brigada (oko 200 četnika) i pet bataljona 7. ustaške brigade (oko 200 ustaša) — ukupno oko 1.000 vojnika, s velikim brojem bacača i mitraljeza.

Devetog septembra su 5. i 6. brigada 19. divizije preduzele napad na Benkovac. Iskoristivši nedovoljno posednut prostor između brigada, posada se probila na severozapad. Tako su, 10. septembra u zoru, jedinice 19. divizije oslobodile Benkovac. Ali su se one, pred nastupanjem jačih nemačkih snaga, sledećeg jutra povukle iz grada.

Po napuštanju Benkovca, 5. i 6. brigada su pristupile napadima na neprijateljeva uporišta na južnoj obali Novigradskog mora i Velebitskog (Podgorskog) kanala u severnoj Dalmaciji.

Šesnaestog septembra je 14. brigada 19. divizije upućena iz rejonu Benkovca ka Erveniku da u sadejstvu sa 9. divizijom ometa pokrete neprijatelja na komunikaciji Donji Lapac — Knin. Krajem tog meseca, posle oslobođenja severnog dela Ravnih kotara, 5. i 6. brigada i Zadarski NOP odred usmerili su svoja dejstva ka jugu, između Zadra i Benkovca. Time je 19. divizija privezala za sebe znatan deo neprijateljevih snaga u severnoj Dalmaciji, ograničavajući im pokrete između Like i Dalmacije. Pored toga, ona je napala četnička i ustaška uporišta na koja su se Nemci oslanjali.

Da bi obezbedila sebi zalede i mogla dejstvovati u dva pravca — na zapad, ka primorskom pojasu, odnosno prema Velebitskom kanalu, i na istok, prema glavnim komunikacijama i Kninu, 19. divizija je u oktobru pristupila oslobodavanju severne Dalmacije.

Prvo je, noću 4/5. oktobra, sa svih pravaca, izvršen ponovni napad na Benkovac, koji je branio jedan bataljon 891.

puka 264. divizije, s manjim delovima četnika i ustaša (ukupno oko 1.000 vojnika). U toku borbi jedinice 19. divizije su postepeno likvidirale otporne tačke i 7. oktobra konačno oslobodile Benkovac. One su time prekinule saobraćajne veze Zadar — Drniš i Zadar — Knin, proširile slobodnu teritoriju i stvorile osnovicu za dalja dejstva. Oslobođenje Benkovca, kao i razbijanje četničkih jedinica, imalo je krupan politički značaj za čitavu severnu Dalmaciju.

Trinaestog oktobra je 6. brigada 19. divizije oslobodila Karin, uporište na komunikaciji Zadar — Obrovac, koje je branila borbena grupa »Herman« (iz 373. legionarske divizije). Time je bila presečena linija Zadar — Obrovac, tako da je nemačkim snagama u Zadru ostala jedina mogućnost da se pomorskim putem ili cestom uz obalu povuku u pravcu Šibenika ili brodovima u pravcu Rijeke. Zatim su 6. i 5. brigada napale Obrovac, u kome su se nalazili delovi nemačkih, ustaških i četničkih jedinica, ukupno 400—500 vojnika. Borba se vodila od 17. do 20. oktobra. Zbog nedostatka teških oruđa za likvidaciju jakih utvrđenja koja su zatvarala uski prilaz mestu, brigade nisu uspele da likvidiraju garnizon, već su nastavile blokadu.

Početkom septembra je 20. divizija deo svojih snaga prebacila s grebena Dinare na desnu obalu Cetine. Namera joj je bila da aktivnim dejstvima u pravcu Drniša, Šibenika i Sinja sadejstvuje sa ostalim jedinicama 8. korpusa NOVJ u severnoj Dalmaciji, a potom, zajedno sa 26. divizijom, usmeri dejstva ka obali. Oko Drniša, na Petrovom polju, nalazili su se 1. i 3. bataljon ustaške 7. brigade, četiri četničke brigade (Svilajska, Zitnička, Prominska i Kosovska) i dopunski bataljon 264. divizije (ojačan s pet tenkova i nekoliko haubica i brdskih topova); u Vrljici i Maovicama — jedan ojačani bataljon 383. puka 373. legionarske divizije i četnička Cetinska brigada, pored manjih ustaških snaga; u Unešiću — oko 400 ustaša; u Sinju i u okolnim selima — ustaško-domobranska borbena grupa »Cetina«.

Ove neprijateljeve snage imale su zadatak da štite komunikacije koje iz Drniša vode ka obali, dolini Cetine i Kninu. Jedinice 20. divizije, u borbama 21—24. septembra, oslobodile su većinu sela Petrovog polja. Neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke u ljudstvu. Pored toga, on je bio i moralno pokoleban, naročito ustaše i četnici, čiji je dalji opstanak zavisio isključivo od podrške nemačkih jedinica na ovom području. Dalja aktivnost neprijatelja bila je ograničena, pa je 20. divizija, u okviru ofanzivnih dejstava 8. korpusa, nastavila borbe u srednjoj Dalmaciji.

Oslobođenje Dubrovnika

Grupi armija »E« bila je početkom oktobra presečena odstupnica Moravsko-wardarskom dolinom. Vrhovni štab NOV i POJ, predviđajući da će se ove nemačke snage delimično povlačiti preko Crne Gore i Crnogorskog primorja u Bosnu, 10. oktobra je naredio Stabu 29. divizije da, u sadejstvu sa delovima Primorske operativne grupe i dvema brigadama 26. divizije, zauzme Dubrovnik i nemačkim snagama u Crnoj Gori i Albaniji preseče odstupnicu cestom uz jadransku obalu. Istovremeno on je naredio 8. korpusu da što temeljitije poruši komunikacije na svom operacijskom području, a 26. diviziji — da njine dve brigade zauzmu Ston, preseku odstupnicu nemačkim snagama iz Dubrovnika za Metković i spreče eventualnu intervenciju neprijatelja od Metkovića.

Na prostori Dubrovnik — Metković i na jednom delu južne Hercegovine početkom oktobra se nalazila 369. legionarska divizija 5. SS brdskog armijskog korpusa, koja je imala zadatak da brani obalski pojas od Cavtata do Metkovića. Pored toga, u širem rejonu Dubrovnika još su se nalazili 612. mornarički i 949. obalski artiljerijski divizion, kao i 9. domobranska brigada i delovi 9. ustaške brigade. Prema planu za povlačenje nemačkih jedinica sa jadranske obale na liniji »Grin« (»Grün«), 369. divizija se pripremala za napuštanje obale i posadanje pomenute linije na odseku Nevesinje — Mostar — Široki Brijeg (sada Lištica). Povlačenje iz Dubrovnika bilo je predviđeno za 20. oktobar.

Početkom oktobra je 29. divizija postigla značajne uspehe u Hercegovini: oslobodila Bileću 2. oktobra, a 6. oktobra i Trebinje. Zbog toga se 369. legionarska divizija — koja je branila južnu Dalmaciju i južnu Hercegovinu, a bila potisnuta sa Pelešca i iz Hercegovine — našla sa glavninom snaga na odseku Dubrovnik — Metković u nepovoljnom položaju.

Dubrovnik sa okolnim uporištima su branili 1. i 3. bataljon 369. puka, mornarička pešadija i obalska artiljerija. Pored nemačkih snaga, u Dubrovniku se nalazilo oko 400 ustaša i domobrana.

U vremenu od 10. do 15. oktobra Stab 29. divizije izvršio je pripreme za napad, koji je počeo 16. oktobra u 17. časova. Tokom 17. i 18. oktobra 10. i 12. brigada 29. divizije, 2. dalmatinska brigada iz sastava Primorske operativne grupe i Konavljanski NOP odred razbili su spoljnu liniju odbrane Dubrovnika.⁴¹⁴ Našavši se u kritičnom položaju, nemačke snage su se 18. oktobra izvukle iz grada i odstupile ka Slanom s name-

⁴⁸⁴ Dok su se vodile borbe za Dubrovnik, jedinice 2. dalmatinske brigade oslobodile su Cavtat i Mline.

rom da se probiju u Metković. Oko 20 časova istoga dana u grad su ušle jedinice 2. dalmatinske brigade Primorske operativne grupe i delovi 29. divizije, oduševljeno dočekani od naroda.

Zauzimanjem Dubrovnika stvoreni su povoljni uslovi da se u potpunosti onemogući povlačenje nemačkih jedinica iz Albanije i Crne Gore cestom uz jadransku obalu na severozapad. Oslobođenjem luke Gruža omogućen je prevoz oružja, municije i drugog ratnog materijala sa Visa i ostalih ostrva na kopno.

U cilju sadejstva sa 29. divizijom u toku njenog napada na Dubrovnik, Štab 26. divizije odredio je 4. i 11. brigadu i jedan brdski divizion da vrše napad na Ston i presecaju komunikaciju Dubrovnik — Metković. Prevoz ovih jedinica na Pelješac u vremenu od 10. do 13. oktobra izvršen je pomoću 18 motornih jedrenjaka Mornarice NOVJ, u tri konvoja. Konvoje je pratio naoružani brod. Prevoz nije ometan od strane neprijatelja.

Najkraći put od poluostrva Pelješca do komunikacije Dubrovnik — Metković vodio je preko Stona i Stonske prevlake, koje su Nemci dobro utvrdili, tako da je napadač teško mogao postići uspeh frontalnim dejstvom. Zbog toga je Štab 26. divizije, pored frontalnog napada na Ston, odlučio da izvrši i desant južno od ušća Neretve. Trinaesta brigada 29. divizije imala je zadatak da ofanzivno dejstvuje u pravcu Hutova i da sadejstvuje sa brigadama 26. divizije.

U zoni predstojećeg napada nalazio se 370. puk 369. legionarske divizije, s jednim bataljonom u rejonu Ston — Neum, a sa drugim u rejonu Opuzen — ušće Neretve — Slivno "Ravno. Puk je bio ojačan jednim divizionom artiljerije. Pored toga, u Stonu se nalazio i 19. bataljon »999«.⁴⁹⁵ Na području Popovog polja, na pravcu dejstva 13. brigade 29. divizije, bila je raspoređena 49. fašistička legija »San Marko«, takođe pod komandom Štaba 369. legionarske divizije.⁴⁹⁶

Napad 26. divizije počeo je desantom 1. brigade, koja se još 15. oktobra, oko 21 čas, iskrcala u Soline i Klek. Brigada je te noći i sutradan, 16. oktobra, pod žestokom borbom, na tom sektoru stvorila mostobran. Iduće noći, 16/17. oktobra, 11. brigada je počela napad na Ston, a oslobodila ga 18. oktobra oko

⁴⁹⁵ u nemačkoj fašističkoj vojsci postojali su bataljoni obrazovani od kažnjenika-kriminalaca. Oni su nosili oznaku »999« ispred koje se stavljao redni broj bataljona.

⁴⁹⁶ Fašistička legija »San Marko« priključila se nemačkim jedinicama posle kapitulacije fašističke Italije, septembra 1943.

11. časova. Za to vreme je 1. brigada, nadirući duž komunikacije Metković — Dubrovnik, vodila borbe za Oštrikovac i Zlačno brdo (trigonometar 320).

Polazeći od postignutih uspeha 1. i 11. brigade, a još nedovoljno obavešten o situaciji kod Dubrovnika i o namerama neprijatelja i njegovoj jačini, Stab 26. divizije odlučio je da pomenute brigade 19. oktobra jednovremeno preduzmu napad na Oštrikovac i Rudine. Borbe su trajale ceo dan, ali su najvažniji položaji Golo brdo (kota 402) i Oštrikovac ostali u rukama neprijatelja. Istoga dana, posle podne, iz Metkovića je 180 nemačkih vojnika, sa 8 tenkova, napalo na položaje 3. bataljona 1. brigade i 4. bataljona 11. brigade,⁴⁹⁷ ali su odbijeni uz velike gubitke.

U toku 19-og i noću 19/20. oktobra, na komunikaciji Slano — Oštrikovac, nemačke jedinice (koje su se povukle iz Dubrovnika) formirale su kolonu jačine oko 4.000 vojnika, s namerom da se probiju u pravcu Metkovića, i dalje, ka Mostaru.

Žestoke borbe duž glavne komunikacije su vođene 20. i 21. oktobra. Nemci su vršili jak pritisak na položaje 1. i 11. brigade. Pružajući otpor, 1. brigada se povlačila pravcem Ošlje — Vukov klanac.⁴⁹⁸ Stab 1. brigade, imajući u vidu jačinu neprijatelja i njegovo uporno nastojanje da se probije po svaku cenu, odlučio je da onespobi drum u Vukovom klanacu i da s pogodnih položaja spreči izvlačenje neprijatelja tim klancom.⁴⁹⁹

Nemačka kolona je 21. oktobra bila okružena na delu komunikacije Oštrikovac — Radež, jer je 11. brigada već bila zauzela Oštrikovac i zabacila se neprijatelju iza leđa.³⁰⁰

Borba se nastavila i 22. oktobra. Neprijatelj je nastojao da opravi drum i da se s motorizacijom probije iz obruča, ali su ga u tome onemogućila tri bataljona 1. brigade, koji su, u odlučnom napadu, uspeli da preseku njegovu kolonu na više mesta. Posle žestokih borbi, noću 22/23. oktobra, nemačka kolona je bila potpuno razbijena. Samo su manji delovi, uz krajnje napore, uspeli da se probiju ka Metkoviću. U Vukovom klanacu ostala je skoro sva nemačka motorizacija, zajedno sa teškim

⁴⁹⁷ Taj bataljon 11. brigade prebačen je 18. oktobra sa Pelješca, iz divizijske rezerve, radi jačeg obezbeđenja ovog pravca.

⁴⁹⁸ Vukov klanac nije unet u sekciju 1 : 100.000. Nalazi se u regionu sela Bađula, na drumu selo Neum — Mostar.

⁴⁹⁹ Pripremajući evakuaciju. Nemci su na tom položaju iskopali komore i napunili ih eksplozivom, ali je to neoštećeno palo u ruke 1. brigadi.

³⁰⁰ Posle toga, 22. oktobra, po naređenju Štaba divizije, 11. brigada se prebacila u srednju Dalmaciju.

naoružanjem.⁵⁰¹ Za to vreme su delovi 29. divizije oslobodili Popovo polje, a 26. oktobra i Metković. Bila je, dakle, oslobođena čitava južna Dalmacija.

U tim borbama značajnu ulogu je odigrala Mornarica NOVJ. Ona je u vrlo kratkom roku obezbedila grupisanje desantnih trupa na Pelješcu, prevezla trupe na kopno i za vreme borbi snabdevala jedinice borbenim potrebama.

Ostale snage 26. divizije (12. dalmatinska i 3. prekomorska brigada) izvršile su, od 18. do 21. oktobra, desant sa Brača na kopno, na odseku Split — Makarska. S njima su se iskrcali delovi 1. tenkovske brigade i nekoliko baterija artiljerije. U manjim borbama sa delovima 118. divizije (koji su se povlačili ka Mostaru), brigade su do 22. oktobra oslobodile Omiš, Makarsku i Zadvarje (ceo obalski pojas od Makarske do Strožanac, istočno od Splita).⁵⁰² Na sektoru Strožanac — Zrnovnica — južne padine Mosora bila je spoljna odbrana Splita, gde su se nalazile jedinice nemačke 264. divizije.

U borbama od 22. do 25. oktobra 12. brigada je likvidirala uporišta Strožanac i Perun i izbila pred Zrnovnicu i Stobreč, gde su jedinice 264. divizije branile prilaze Splitu. Na toj liniji, do 25. oktobra, prikupile su se obe brigade 26. divizije i izvršile pripreme za napad na Split.

KNINSKA OPERACIJA

Plan Štaba 8. korpusa U severnoj i srednjoj Dalmaciji, u drugoj polovini oktobra, glavnina nemačkih snaga (sa ustaško-domobranskim i četničkim formacijama) bila je oslabljena, jer su Nemci, i pored nepovoljnog razvoja događaja u južnoj Dalmaciji, bili primorani da 118. diviziju prebace na sremski front. Za napuštanje Dalmacije pripremala se i 264. divizija, raspoređena u rejonu Zadar — Šibenik — Split — Drniš, dok su delovi 373. divizije imali zadatak da organizuju odbranu u širem rejonu Knina i zatvore pravac Knin — Bihać. U takvoj situaciji, u cilju definitivnog oslobođenja srednje i severne Dalmacije, Štab 8. korpusa je doneo odluku: da sa glavninom snaga (19. 20. i 26. divizija) izvrši koncentričan napad i uništi neprijatelja na sektoru Šibenik — Drniš —

⁵⁰¹ General-pukovnik Ler. u svojoj izjavi, kaže o tim borbama: »369. legionarska divizija, nedaleko od Dubrovnika, teško je potučena. Ona je pri tom izgubila skoro celokupnu artiljeriju i teško naoružanje« (Arhiv VII, reg. br. 1/1. kut. 70-A).

⁵⁰² Među najznačajnije uspehe u ovim borbama spada sprečavanje Nemaca da dignu u vazduh veliku hidrocentralu na Cetini — »Grabavicu« (danas se ova centrala zove »Tito«),

Knin; da s pomočnim snagama (9. divizija) djeluje u pravcu Neretve i, po zauzimanju Imotskog, zadrži dve brigade na tom sektoru kao korpusnu rezervu, a s jednom brigadom i partizanskim odredima produži dejstvo ka Mostaru; da s manjim delovima vezuje neprijatelja na liniji Zadar — Obrovac, do likvidacije glavnih snaga neprijatelja.

Ova dejstva, prema zamisli Štaba korpusa, trebalo je izvesti postepeno, u tri etape:

u prvoj etapi da 19. divizija zauzme neprijateljsko uporište Đevrske i nastavi čišćenje u pravcu Skradina i Roškog Slapa; da 26. divizija ovlada Splitom; da 20. divizija zauzme neprijateljska uporišta Hrvače, Sinj, Dicmo i Trilj i sadejstvuje sa 26. divizijom u napadu na Split;

u drugoj etapi da 19. divizija zauzme neprijateljska uporišta Zrmanju i Pađene, preseče veze između nemačkih snaga u pravcu Promine i bočno napadne neprijatelja na prostori Drniš — Knin; da 26. divizija oslobodi Šibenik i produži dejstvo u pravcu Drniša; da 20. divizija djeluje u Vrličkoj dolini, ovlada neprijateljskim uporištima i sa istoka izbije pred Knin;

u trećoj etapi da sve tri divizije izvrše koncentričan napad na neprijateljska uporišta na prostori Drniš — Knin, s tim da 26. divizija zauzme Drniš a 20. divizija Knin, dok bi 19. divizija bila upotrebljena prema razvoju situacije.

Tok operacije Operacija je otpočela napadom 20. divizije na neprijatelja u rejonu Sinja. Njena 8. brigada oslobodila je 24. oktobra Hrvače, a sutradan i Sinj. Iz Sinja je pobjegla ustaško-domobrankska borbena grupa »Cetina«, jačine oko 2.000 vojnika. Gonjena od brigada 20. divizije, ona se na komunikaciji Sinj — Split našla u obruču; ovde je bila potpuno razbijena i zarobljena. Zatim se 20. divizija orijentisala u pravcu Splita i oslobodila Klis.

Nastupanje 26. divizije ka Splitu počelo je noću 25/26. oktobra. Njena 12. brigada i 3. prekomorska brigada nastupale su sa istoka, a 10. brigada 20. divizije sa severa, od Klisa. Međutim, bojeći se odsecanja svojih delova na istočnom boku, 26. divizija povukla je svoje snage iz Splita, te su jedinice 26. i 20. divizije ušle u grad i zarobile oko 800 domobrana, ustaša i pripadnika nemačkih radnih i drugih jedinica.

Nastavljajući borbu s nemačkim zaštitnicama, 26. divizija izmila je u Trogir 28. oktobra. Za to vreme 19. divizija je oslobodila Bribirske Mostine i Đevrske, dok je 9. divizija ometala saobraćaj neprijatelja na komunikaciji Posušje — Duvno i oslobodila Imotski.

Oslobođenjem Splita završena je prva etapa planirane operacije. Ovaj uspeh je odjeknuo širom Jugoslavije. Oslobođenjem velike prostorije u srednjoj Dalmaciji (ograničene na severu grebenom Kozjaka i Svilaje, na zapadu srednjodalmatinskim ostrvima, na istoku grebenom Dinare, Livanjskim poljem, Aržanom i Imotskim, a na jugu grebenom Biokova) stvorena je pogodna i sigurna operacijska osnovica za izvršenje drugog dela operacije — oslobodenje severne Dalmacije, zaključno sa Šibenikom i Kninom.

Po oslobođenju Splita 26. divizija se prikupila na prostorijski Kaštela — Trogir (iz južne Dalmacije su prebačene 1. i 11. brigada). Cilj joj je bio da nastavi dejstva u duhu plana Štaba 8. korpusa, odnosno da oslobodi širu prostoriju Šibenika. Dva deseta divizija se orijentisala prema Cetinskoj dolini (u pravcu Vrlike) da bi taj kraj očistila od neprijateljskih jedinica, a zatim sa istoka izbila pred Knin. Devetnaesta divizija se orijentisala na komunikaciju Knin — Otrić da bi je presekla i time onemogućila izvlačenje neprijatelja iz severne Dalmacije ka Bihaću.

Iako su napredovanjem 26. divizije bili neposredno ugroženi u Šibeniku, Nemci još uvek nisu imali nameru da se iz njega povuku, verovatno zbog toga što je trebalo da sačekaju snage iz Zadra i evakuišu materijal, pa da se onda povuku najpre u rejon Knina a zatim u unutrašnjost. Pošto su 30/31. oktobra napustile Zadar (u koji je 31. oktobra ušao Zadarski odred) nemačke snage su se povukle delom ka Rijeci (mornaričke) a delom za Šibenik. U Šibeniku se nalazio 893. puk 264. divizije, ojačan obalskom artiljerijom i nekim manjim jedinicama. U uporištu Vrpolju, koje je predstavljalo spoljnu odbranu grada (sa jugoistoka), položaje je branio jedan bataljon 892. puka, koji je napustio Split i Trogir. Sve snage neprijatelja u rejonu Šibenika obrazovale su borbenu grupu »Alerman« (Allermann). Odbrana neprijatelja u rejonu Šibenika bila je organizovana po grupnom sistemu i solidno fortifikacijski uređena. Najjači odbrambeni položaji bili su duž komunikacije Vrpolje — Šibenik.

Prema zapovesti Štaba 26. divizije u vezi s napadom na Šibenik, brigade su dobile sledeće zadatke: 1. brigada napada duž komunikacije Vrpolje — Šibenik; 12. brigada preseca komunikaciju Šibenik — Drniš (u rejonu Debeljaka, kota 344) i sa severa sadejstvuje sa 1. brigadom; 11. brigada preseca komunikaciju Šibenik — Drniš (u rejonu Konjevrata — Pakovo Selo) i sprečava eventualnu intervenciju neprijatelja sa pravca Drniša; 3. prekomorska brigada biće u divizijskoj rezervi, u selu Boraji. Za podršku napada određeni su dva divizionara artiljerije, dve tenkovske čete i jedna četa oklopnih kola.

Kao što se vidi, ideja napada je bila: dejstvom pomoćnih, snaga s jugoistoka prinuditi posadu Šibenika da napusti grad i da se povuče u pravcu Drniša, zatim će, na drumu Šibenik — Drniš, glavne snage opkoliti, napasti i uništiti.

Noću 1/2. novembra brigade su otpočele nastupanje određenim pravcima. Jedanaesta i 12. brigada su presekle komunikaciju Šibenik — Drniš. Iste noći je 12. brigada na toj komunikaciji napala i uništila jednu neprijateljsku kolonu od deset kamiona.⁵⁰³ Obe brigade su posele položaje duž komunikacije, a delom snaga čistile teren od četničkih i ustaških jedinica.

Drugog novembra je 1. brigada počela napad u pravcu Šibenika, nastupajući komunikacijom Vrpolje — Šibenik, do mraka likvidirala sva uporišta spoljne odbrane (na ovom pravcu) i izbila pred sam grad. Obruč oko Šibenika sve se više stezao, i nemački garnizon se našao u teškom položaju. U toku noći 1. brigada je produžila napad i uskoro posle ponoći ušla u Šibenik. Ostavivši na položajima zaštitnice, Nemci su glavninu snaga izvukli i formirali kolonu na izlazu iz Šibenika, na komunikaciju Šibenik — Drniš, s namerom da se probiju za Drniš. Pri povlačenju oni su potopili sve brodove koji su se zatekli u šibenskoj luci i digli u vazduh glavni kej i veći deo luke.

U zoru 3. novembra nemačka kolona je otpočela nastupanje u pravcu Drniša. Ali ju je zaustavila 12. brigada, koja je kod Debeljaka organizovala odbrambene položaje. Sve do 12 sati vodile su se žestoke borbe, naročito za Debeljak (kotu 344). Tada su Nemci, nalazeći se u teškom položaju, preduzeli napad i uspeali da 12. brigadu odbace s komunikacije. Međutim, Stab divizije ubacio je u borbu rezervu (3. prekomorsku brigadu), jednu četu tenkova i divizion artiljerije. Ove jedinice i 12. brigada izvršile su odlučan napad na opkoljenu nemačku kolonu na delu komunikacije Konjevrata — Sveti Dimitrije i koncentričnom artiljerijskom i pešadijskom vatrom, uz podršku čete tenkova, za nepun sat borbe, potpuno je razbile.⁵⁰⁴

Sutradan, 4. novembra, Nemci su u neredu napustili Drniš, u koji su ušle jedinice 26. divizije i Drniški i Mosorski odred.

Uporedo s borbama za oslobođenje Šibenika i Drniša, 19. divizija dejstvovala je na komunikaciji Knin — Zrmanja, s ciljem da onemogući povlačenje Nemaca iz Knina ili eventualno upućivanje pomoći u pravcu Knina. Ona je taj zadatak izvr-

⁵⁰³ Tom prilikom je poginulo oko 150 nemačkih vojnika (Arhiv VII, k. 1103-1, br. reg. 1—4).

⁵⁰⁴ Samo nekoliko manjih grupa uspeo je da se spase bežeći u pravcu Drniša.

Nemci su izgubili oko 1.500 vojnika, 70 vozila i raznog drugog ratnog materijala (Arhiv VII, k. 519, br. reg 8/13-1).

šila uspešno. Prvog novembra je 6. brigada 19. divizije zauzela Prevjese i Kom (kota 1000) i na taj način presekla komunikaciju Knin — Zrmanja. Zbog važnosti ove komunikacije za održavanje veze s pozadinom, Nemci su energično reagovali protivnapadom. Pojedina uporišta duž komunikacije prelazila su iz ruke u ruku nekoliko puta.

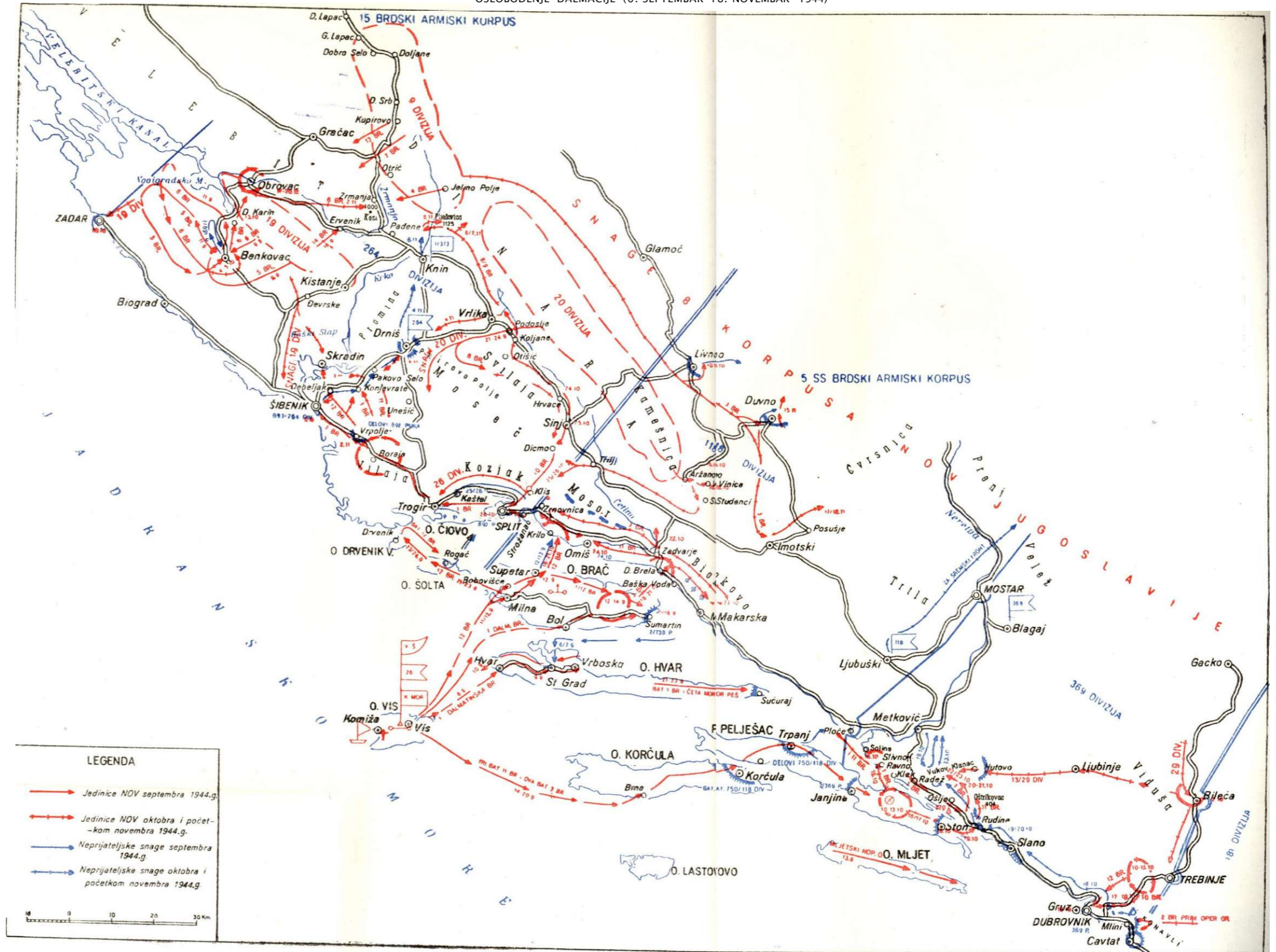
U isto vreme (početkom novembra) 20. divizija oslobađa dolinu Cetine (sela Otišić, Podosoje, Koljane, Vrlike, Maovic i Kijevo) i nastavlja nastupanje u pravcu linije Knin — Drni. Četvrtog novembra, kod Drniša, povezala se s jedinicama 26. divizije i sa istoka širokim frontom izbila u neposrednu blizinu komunikacije Drniš — Knin — Bos. Grahovo, čime je Knin bio neposredno ugrožen.

Oslobođenjem Šibenika i Vrlike i presecanjem komunikacije Knin — Zrmanja, 8. korpus je uspešno završio drugu etapu planirane operacije.

Zatim je Stab 8. korpusa nastavio dejstva u duhu plana za treću etapu operacije. Uveče 7. novembra 20. divizija je sa istoka napala na spoljnu odbranu Knina u nameri da je slomi a potom zauzme Knin. S juga je u napad prešla 26. divizija, sa zadatkom da zauzme Prominu i Kosovo. Trebalo je da 19. divizija, držanjem Prevjese, onemogući izvlačenje neprijatelja iz rejonu Knina, preko Zrmanje, na sever, a 9. divizija spreči svaku intervenciju neprijatelja od Mostara i Duvna u pravcu Knina.

Slučaj je hteo da je baš 7. novembra Stab 15. brdskog armijskog korpusa izdao naređenje jedinicama u rejonu Knina da ovo mesto brane do poslednjeg metka i do poslednjeg čoveka. Brojno znatno jače snage neprijatelja odbile su napad 20. divizije, zauzele Prevjese i uspostavile saobraćaj na cesti Knin — Bihać. Jedino je 26. divizija uspela zauzeti Prominu i s juga izbiti pred Kaldrmu. Stabu 8. korpusa postalo je jasno da su snage neprijatelja u rejonu Knina jake i da će one grad odsudno braniti. Zbog toga je bilo nužno jedinice odmoriti i popuniti, a zatim, koncentričnim napadom 19, 20. i 26. divizije, zauzeti Knin.

Relativno zatišje neprijatelj je iskoristio za utvrđivanje i za evakuaciju ranjenika i nepotrebnog materijala, kako bi se što bolje pripremio za odsudnu odbranu. Demoralisani ostaci razbijenih ustaških jedinica (oko 1.500 ustaša) evakuisani su 14. novembra za Bihać, a pet dana kasnije Stab 15. brdskog armijskog korpusa takođe je napustio Knin i prebacio se u Ostrožac. Odbranu Knina preuzela je 264. divizija. Pored nje, u Kninu i okolnim uporištima zadržani su delovi 373. legionarske divizije, delovi 944. obalskog artiljerijskog puka, 29. puk tvrđav-

skih pionira, 581. mornarički streljački bataljon i neke manje jedinice. U rejonu Knina su se nalazile i četničke snage pod komandom popa Dujića (oko 4.500 četnika).

Pomoću ovih snaga, upornom odbranom utvrđenog rejona Knina, neprijatelj je nameravao da veže snage 8. korpusa NOVJ, da im onemogući dalje nadiranje iz Dalmacije na sever (ka Lici i Baniji) i na istok (ka Bosanskoj krajini) i spajanje sa snagama 11. i 4. korpusa NOVJ. On je, dalje, nastojao da omete sanbdevanje naših snaga u Lici, Baniji i Bosanskoj krajini iz baza na oslobođenoj jadranskoj obali. Sve je to imalo za cilj da parališe aktivnost jedinica NOVJ dolinama Une i Kupe ka Savi (glavnoj saobraćajnoj arteriji na preostalom delu jugoslovenskog ratišta), jer bi spajanjem 8. korpusa sa 4. i 11. korpusom i njihovim izbijanjem u dolinu Save (preko Banije ili Krajine) bila neposredno ugrožena odstupnica neprijateljskim snagama na sremskom frontu.

Da bi uništio grupaciju neprijatelja u rejonu Knina, Stab 8. korpusa je za napad angažovao sve raspoložive snage (bez jedne brigade 9. divizije koja je obezbeđivala dejstvo sa pravca Mostar — Široki Brijeg), odnosno 9, 19, 20. i 26. diviziju, ukupne jačine: 26.000 boraca, oko 70 topova (raznog kalibra), 25 tenkova i 11 oklopnih kola. Snage NOVJ bile su nadmoćne u pešadiji i tenkovima, dok je jačina u artiljeriji bila podjednaka. Pred napad Stab korpusa je rasformirao partizanske odrede i grupe odreda i njihovim ljudstvom popunio divizije i ostale jedinice.

Osnovna ideja napada je bila: odseći Kninsku grupaciju od njene pozadine i potpuno je okružiti, a zatim je uništiti kombinacijom frontalnog i obuhvatnog napada (skica br. 30). U duhu ove ideje, divizije su dobile sledeće zadatke: 19. divizija da ovlada komunikacijom Knin — Zrmanja; 20. divizija da ovlada spoljnom odbranom Knina napadajući sa istoka i severa i da obuhvatom desnim krilom preseče komunikaciju Knin — Srb, vezujući se sa 19. divizijom; 26. divizija da frontalno napada na Knin s južne strane; 1. tenkowska brigada da potpomaže napad 19. i 26. divizije; 9. divizija (bez 13. brigade) zadržana je u korpusnoj rezervi.⁵⁰⁵

Opšti napad na Knin počeo je 26. novembra ujutro. Ogorčene borbe vodile su se na svim sektorima divizija. Položaji

⁵⁰⁵ U toku novembra jedinice 9. divizije nastavile su čišćenje terena Imotski — Duvno i sprečavale intervenciju neprijatelja sa pravca Mostar — Posušje — Duvno. Petnaestog novembra oslobođeno je Duvno, a posle dvodnevni borbi, noću 17/18-og, i Posušje. Ovim dejstvom je 9. divizija izvršila postavljeni zadatak: savladala je sva neprijateljska uporišta zapadno od Neretve, osim Širokog Brijega. Zbog tih uspeha, Glavni štab Hrvatske pohvalio ju je i proglasio udarnom.

su nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. Jedinice 8. korpusa uspele su da ovladaju većim brojem otpornih tačaka. Kod Strmice je 20. divizija preseklala pravac Knin — Bos. Grahovo, izbila u rejon Golubića i sa severa neposredno ugrozila sam Knin. Nekoliko puta ponovljeni napadi 8. brigade 20. divizije i 11. brigade 26. divizije na dominantnu Oštru glavicu (kota 543) nisu uspeli. Na južnom delu fronta, zauzimanjem Kupreša i Bulajuše i obuhvatom Lisnika, 26. divizija, potpomognuta jakim artiljerijom i tenkovima, načela je glavnu odbrambenu liniju južno od Knina. Na zapadnom odseku fronta nemačke snage su pružile žilav otpor nastojeći da po svaku cenu zadrže odstupnicu u dolini Zrmanje. Zbog toga 19. divizija nije postigla značajnije rezultate, iako je izbila do komunikacije Knin — Zrmanja.

Posle tri dana upornih borbi jedinice 8. korpusa, i pored velikog zalaganja, nisu postigle ono što je bilo planirano: nije uspeo proboj odbrane neprijatelja južno od Knina, niti je grupacija neprijatelja bila okružena. Zauzimanjem pojedinih otpornih tačaka u sistemu odbrane postignut je samo delimičan uspeh. Štab 15. brdskog armijskog korpusa, da bi pružio pomoć snagama u rejonu Knina, hitno je prebacio 847. puk 392. legionske divizije iz Like u Pađene i na taj način znatno ojačao snage u tom rejonu.

Razmatrajući nastalu situaciju Štab 8. korpusa je došao do zaključka da je, u pogledu ostvarenja postavljenog cilja, nužno srediti i pregrupisati jedinice i potom produžiti napad koristeći se uspehom 20. divizije. Zbog toga je 28/29. novembra smenio 8. brigadu 20. divizije na frontu južno od Knina i prebacio je na desno krilo njene divizije radi napada opštim pravcem Plavno — Zagrović, povezivanja 20. i 19. divizije i okruženja neprijatelja u rejonu Knina. Istovremeno je s fronta 26. divizije prikupio delove 1. tenkovske brigade radi angažovanja na pravcu napada 1. dalmatinske brigade, dok je rezervu (9. diviziju) prebacio s Livanjskog polja u rejon gornjeg toka Cetine.

Pošto je završio pregrupaciju snaga i druge pripreme, 8. korpus je ujutro 1. decembra prešao u odlučujući napad na neprijatelja u rejonu Knina. Toga dana je 20. divizija (na severu) zauzela važnu otpornu tačku Drenovac. Sutradan je 19. divizija uspela da slomi jak odbrambeni sistem neprijatelja u rejonu Očestovo — Pađene. Time je odstupnica neprijatelja u pravcu Donjeg Lapca bila sasvim ugrožena. Dvadeset šesta divizija ubacila je u borbu rezervu, 12. brigadu, i ubrzo s južne strane probila neprijateljski front odbrane. Situacija je za Nemce postala veoma kritična; to nam najbolje ilustruje depeša Štaba 264. divizije upućena 2. decembra Štabu 15. kor-

pusa: »Trpimo katastrofalne gubitke. .. Neprijatelj neodoljivo navaljuje. Potrebna hitna pomoć«. Međutim, prodorom delova 20. divizije sa severozapada i delova 26. divizije s juga u zoru 3. decembra oslobođen je Knin i okružen deo neprijateljskih snaga u rejonu jugoistočno od Knina, a spajanjem 19. i 20. divizije na pravcu Očestovo — Marića glavica okružena je znatno jača grupa u rejonu Zagrovića. U toku dana grupa jugoistočno od Knina bila je prisiljena da se preda 26. diviziji, dok su se snage iz rejona Zagrovića u toku noći delom probile do Benderà a delom u Pađene. Sutradan, 4. decembra, padom delova 19. divizije, uz podršku 1. tenkovske brigade, koja je posle oslobođenja Knina, preko Roškog slapa, hitno prebačena u Radučić, bile su razbijene i gotovo uništene snage neprijatelja u Pađenama (samo se manji deo probio na sever).

Da bi uništio i one delove neprijatelja koji su se povukli iz rejona Knina, Štab 8. korpusa je iz rejona Vrlike prebacio 9. diviziju (bez 13. brigade) u Plavno i s njom napao snage neprijatelja kod Benderà i Prljeva i delom ih uništio a delom nabacio u dolinu Zrmanje. Nakon toga su se ostaci neprijatelja povukli iz Zrmanje u Zrmanjski klanac i ka Otriću, gde su bili napadnuti od 9. divizije i 6. brigade 19. divizije i potisnuti na sever, ka Srbu. Zauzimanjem Zrmanjskog klanca i Otrića, 9. decembra, uspešno je završena kninska operacija, a time i borba za oslobođenje Dalmacije. Po završetku operacije jedinice 8. korpusa razmeštene su na području Dalmacije radi odmora i sređivanja.

U kninskoj operaciji 8. korpus je potpuno uništio 264. diviziju; stoga je ona izbrisana iz spiska nemačkih ratnih jedinica. Pored toga, uništene su i razne manje jedinice, dok su 373. legionarska divizija i 847. puk pretrpeli teške gubitke, tako da je posle toga 373. divizija morala biti reorganizovana a 847. puk duže vremena nije bio sposoban ni za kakvu upotrebu. Sve ustaško-domobranske jedinice su bile razbijene i uništene. Nasuprot tome, glavnina četničkih snaga se izvukla na sever, i, uz pomoć nemačkih jedinica, prebacila u rejon Karlovca. U toku borbi zaplenjena je velika količina naoružanja i druge ratne opreme.

Gubici 8. korpusa su bili takođe veliki: ukupno oko 3.500 poginulih i ranjenih boraca i rukovodilaca.

Po svom obimu, po broju snaga koje su u njoj učestvovala (posebno po artiljeriji i tenkovima), po ostvarenom sadejstvu i, konačno, po postignutim rezultatima, kninska operacija spada među najuspešnija dejstva NOVJ. Osmi korpus, snabdeven modernim ratnim sredstvima, ostvario je nadmoć nad neprijateljem. Postignutim uspehom najbolje je potvrđena

pravilnost originalne zamisli kninske operacije. Stab 8. korpusa je ostvario ideju manevra: potpuno okruženje i uništenje neprijatelja. Komandni kadar je pokazao da je sposoban za izvođenje složenih dejstava. Divizije su ispoljile veliku sposobnost u izvođenju manevra (20. i 19. divizija) i u borbi za utvrđena i naseljena mesta (26. divizija).⁵⁰⁶

Sto se neprijatelja tiče, može se konstatovati da su Nemci potcenili snage 8. korpusa. Svojim rasporedom u vidu klina, oni su na prostoru Knina bili izloženi opkoljavanju. Istina, Nemcima je držanje Knina bilo potrebno radi sprečavanja prodora 8. korpusa pravcima Knin — Srb — Bihać i Knin — Gračac — Gospić. Međutim, da su oni očekivali takvu silinu udara 8. korpusa, u kojoj će glavnina njihovih snaga biti uništena, sigurno ne bi dozvolili da do toga dođe, već da bi se blagovremeno povukli i zauzeli pogodnije položaje.

Konačno oslobođenje Dalmacije imalo je krupan vojnički i politički značaj. U tromesečnim borbama, izvodeći veoma složena dejstva, 8. korpus je, uz sadejstvo Mornarice NOVJ, izvršio zadatak koji mu je poverio Vrhovni štab NOV i POJ.

U toku borbi za oslobođenje Dalmacije bila je razvijena intenzivna politička aktivnost, koju su usmeravale organizacije Komunističke partije, s Oblasnim komitetom na čelu. Sve političke i masovne organizacije i narodnooslobodilački odbori, kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji, našli su se pred novim zadacima: još upornije raditi na mobilizaciji ljudstva i materijalnih sredstava radi uključivanja u zajedničku borbu do konačnog oslobođenja Jugoslavije. Narodnooslobodilački odbori imali su naročito složene zadatke: uspostaviti vlast u oslobođenim gradovima, organizovati normalan život, aktivirati ratom porušenu i od okupatora opljačkanu privredu, rešiti problem ishrane i snabdevanja vojske i naroda itd.

Na sreskim i okružnim konferencijama Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF) vršeni su izbori za rukovodeće organe u njemu. Na tim konferencijama, kao i na zborovima i mitinzima u svakom većem mestu koje bi oslobodile jedinice NOVJ, manifestovali su se puno jedinstvo naroda i njegova privrženost oslobodilačkoj borbi, naročito prilikom ulaska jedinica NOVJ u gradove (posebno u Split, Šibenik i Sinj), gde im je narod priređivao svečane dočeke i ovacije, iako se ponegde još vodila borba.

Posle oslobođenja Dalmacije, jedan od glavnih zadataka političkih organizacija i narodne vlasti bio je mobilizacija svib

⁵⁰⁶ Za izvojevanu pobjedu u kninskoj operaciji, Vrhovni štab NOV i POJ i Glavni štab Hrvatske pohvalili su jedinice 8. korpusa.

sposobnih stanovnika, naročito u krajevima koje ranije mobilizacije nisu bile zahvatile (šira područja Imotskog i Dubrovnika). Mobilizacija za jedinice NOVJ obuhvatila je sve muškarce od 18 do 45 godina. Odziv je bio gotovo stoprocentan, naročito u ustaničkim krajevima.

Mobilizacija je pretežno bila dobrovoljna. Računa se da je u toku oslobođenja Dalmacije, do 8. decembra 1944, u NOVJ stupilo oko 12.000 boraca.⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ prema izveštaju Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 8. decembra 1944 (Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta SKH).